

STAN I POTRZEBY BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH NAD OSADNICTWEM NA ZACHODNIM BRZEGU DOLNEJ WISŁY WE Wczesnym Średniowieczu

UWAGI WSTĘPNE

Teren omawiany w niniejszym opracowaniu leży na zachodnim brzegu dolnej Wisły. Na południu zaczyna się od ujścia Wierzycy, na zachodzie obejmuje część Pojezierza Kaszubskiego z Jeziorem Raduńskim włącznie, a na północy — dorzecze Raduni do wysokości Sopotu. Jest to obszar o dość zróżnicowanym środowisku geograficznym. Od północy bowiem, na wysokości Sopotu, zbliżają się do morza wzgórza morenowe i oddzielają ujście Wisły od nadbrzeżnych kęp. W okolicy Sopotu zaczyna się też główny — północny — dział wodny między Wisłą a rzekami bałtyckimi. Poniżej, wzdłuż doliny dolnej Wisły, ciągnie się pasmo moreny dennej o powierzchni lekko sfalowanej i wysokościach względnych dochodzących do kilku metrów, natomiast w okolicy Tczewa zupełnie równej. Jest to pas tłustych żyznych gleb, szczególnie na odcinku między Tczewem a Gniewem¹. Z kolei w delcie wiślanej, zamkniętej mierzeją od strony morza w X w., mamy Żuławy o depresji do 2 m i największym wzniesieniu terenu dochodzącym do 9 m.

Po zachodniej stronie nadwiślańskiej moreny dennej rozpsciera się w pasmach równoleżnikowych kilka łańcuchowych wzgórz i wysoczyzna moren czołowych z kulminacją na linii Bytów—Kartuzy—Sopot². Są one poprzecinane dolinami rzek i licznych jezior, z których wiele łączy się w duże systemy wodne. W pobliżu największych wzniesień znajduje się największa liczba jezior. Trzy spośród nich: Raduńskie, Ostrzyckie i Białe, stanowią system jezior rynnowych, powiązanych Radunią wpływającą do Wisły pod Gdańskiem.

Jakość gleb na Pojezierzu jest silnie zróżnicowana, zależy od stromości zboczy i charakteru urozmaiconej rzeźby terenu. W większości

¹ R. Galon, *Dolina dolnej Wisły, jej kształt i rozwój na tle budowy dolnego Powiśla*, „Badania geograficzne nad Polską północno-zachodnią”, Poznań 1934, z. 12—13, s. 1—112; M. Kiełczewska-Zaleska, *O powstawaniu i przeobrażaniu kształtu wsi Pomorza Gdańskiego*, „Prace Geograficzne”, nr 5, 1956.

² S. Lenciewicz, *Geografia fizyczna Polski*, wyd. III, Warszawa 1955, s. 191.

zalegają tu gleby lekkie, piaszczyste, mało urodzajne oraz gleby średnio urodzajne, niezbyt ciężkie, zbielicowane, zbocza zaś, dochodzące do kilkudziesięciu stopni, są wypłukiwane z humusowych składników³.

Na tejże wysoczyźnie wyodrębniono lokalny — południowo-zachodni — dział wodny Raduni i Wierzycy, biegnący wzdłuż północnego brzegu Wierzycy, począwszy od Gniewu, i dalej na wysokości Kursztyna, Rajków, Brzeźna, Rywałdu, Linowca, Bolesławowa, między Morzeszczynem a Olszanką przez Starą Hutę powyżej Przywidza, przez Kaplicę i Szymbark do Stężycy i Jeziora Raduńskiego.

Na obecnym etapie badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym na Pomorzu Gdańskim można przyjąć, że opisane wyżej dwa działy wodne: północny i południowo-zachodni, zakreślały obszar ciążący pod względem gospodarczym, z tytułu warunków geograficznych, ku dolnej Wiśle, a jednocześnie ku Zatoce Gdańskiej. Środowisko geograficzne inspirowało wspólne tendencje rozwojowe tego terytorium, które w drugiej połowie X w. było na tyle rozwinięte pod względem ekonomicznym i społecznym, że stwarzało dogodne warunki do założenia w Gdańsku głównego grodu stanowiącego centrum polityczne, administracyjne, handlowo-portowe oraz kulturalne, a samo stało się jego najbliższym zapleczem.

Celem niniejszego opracowania jest właśnie przedstawienie stanu i potrzeb badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym na zapleczu Gdańska.

Według kryteriów geograficznych są tu trzy mikroregiony geograficzne, w obrębie których zarysowują się obecnie przynajmniej trzy mikroregiony osadnicze. Być może dalsze badania wyłonią ich więcej. Zróżnicowanie geograficzne nie neguje w tym wypadku analizy porównawczej zjawisk zachodzących w procesie rozwoju osadnictwa w odrębnych regionach. Wynikiem analizy może być uchwycenie ewentualnych prawidłowości rządzących rozwojem osadnictwa niezależnie od środowiska geograficznego.

Przed omówieniem stanu i potrzeb badań nad osadnictwem celowe chyba będzie przedstawienie istniejących poglądów na istotę i definicję osadnictwa w ogóle oraz na metody badawcze prowadzące do jego poznania.

Zagadnienie osadnictwa stanowiło przedmiot zainteresowań wielu pokoleń badaczy, szczególnie historyków, w tym archeologów, a także geografów. W zależności od etapu rozwoju tych nauk różnie ujmowano istotę osadnictwa. Powstała na ten temat obszerna literatura w obu dyscyplinach. Z punktu widzenia historyków krytykę dotychczasowych po-

³ M. Kiełczewska-Zaleska, *O powstawaniu...*, s. 29.

glądów odnośnie do geografii osadnictwa przeprowadził H. Łowmiański, proponując jednocześnie nowe ujęcie zagadnienia i nową definicję⁴. Jeżeli chodzi o zagadnienie geografii człowieka, stan badań nad osadnictwem przedstawiła ostatnio M. Kiełczewska-Zalewska⁵.

W ogólnej dyskusji na temat metod badań nad osadnictwem zabierali głos również archeolodzy, między innymi Z. Rajewski, który metodę badań terenowych rozumie jako sposób poszukiwania i rozpoznawania części i całości wszystkich zjawisk i faktów mających bezpośredni i pośredni związek z ludzką działalnością, jak również śladów ludzkiej działalności w różnych okresach historycznych lub w jednym na pewnym terytorium⁶. Do zjawisk tych zalicza: 1. środowisko geograficzne, w którym rozgrywała się działalność ludzka i które ona przekształcała; 2. bezpośrednie ślady ludzkiej działalności występujące w różnie zorganizowanych formach przestrzennych nieruchomych i ruchomych, zawarte przeważnie w warstwie kulturowej; 3. nazwy miejscowe osiedli, części osiedli, pól, łąk, lasów, wód, nieużytków, umocnień sztucznych, przepraw, dróg, miejsc dobywania surowców oraz innych punktów akcentujących się w terenie, mogących mieć związek bezpośredni z historią pewnego terytorium lub stanowiących wskazówkę dla dalszych badań archeologicznych; 4. legendy i podania dotyczące bezpośrednio lub pośrednio pewnych zdarzeń na naszym terytorium, jak i odnoszące się do obiektów archeologicznych mimo różnej wartości przekazów tego rodzaju; 5. wszelkie wiadomości dotyczące dokonywanych przez działalność ludzką zmian przestrzennych oraz wiadomości o odkryciach wykopaliskowych; 6. położenie osiedli oraz układy przestrzenne zabudowy i sieć drogową mogącą mieć związek z interesującymi nas obiektami archeologicznymi; 7. relikty typu etnograficznego. Metoda ta uwzględnia zatem badania powierzchniowe, wywiadowcze, archeologiczne, geograficzne, geologiczne, gleboznawcze, toponomastyczne, etnograficzne oraz wykopaliskowe, sondażowe i systematyczne, ponadto badania historyczne, kartograficzne i ikonograficzne.

H. Hensel i L. Leciejewicz⁷ przyjmują, że metoda archeologiczna w zastosowaniu do badań nad osadnictwem to kompleksowo ujęty zespół różnych zabiegów badawczych. Autorzy ci wyrażają pogląd, że źródła

⁴ H. Łowmiański, *Geografia osadnictwa słowiańskiego na terenach Polski północnej i środkowej*, [w:] tenże, *Początki Polski*, t. 3. Poznań 1967, s. 11—59.

⁵ M. Kiełczewska-Zalewska, *Geografia osadnictwa*, Warszawa 1972, s. 9—34.

⁶ Z. Rajewski, *O metodzie terenowych badań wczesnośredniowiecznych wiejskich zespołów osadniczych*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 22, 1955, z. 2, s. 117.

⁷ W. Hensel, L. Leciejewicz, *Metoda archeologiczna w zastosowaniu do badań nad wsią i miastem średniowiecznym*, „Archeologia Polski”, t. 7, 1962, z. 2, s. 175—201.

kompleksowe, typu osada, cmentarzysko lub także dom i grób, dają odbicie rzeczywistości kształtowanej przez jakąś społeczność według norm, które w jej obrębie panowały. Podstawowe znaczenie ma analiza struktury wewnętrznej i funkcji badanych obiektów.

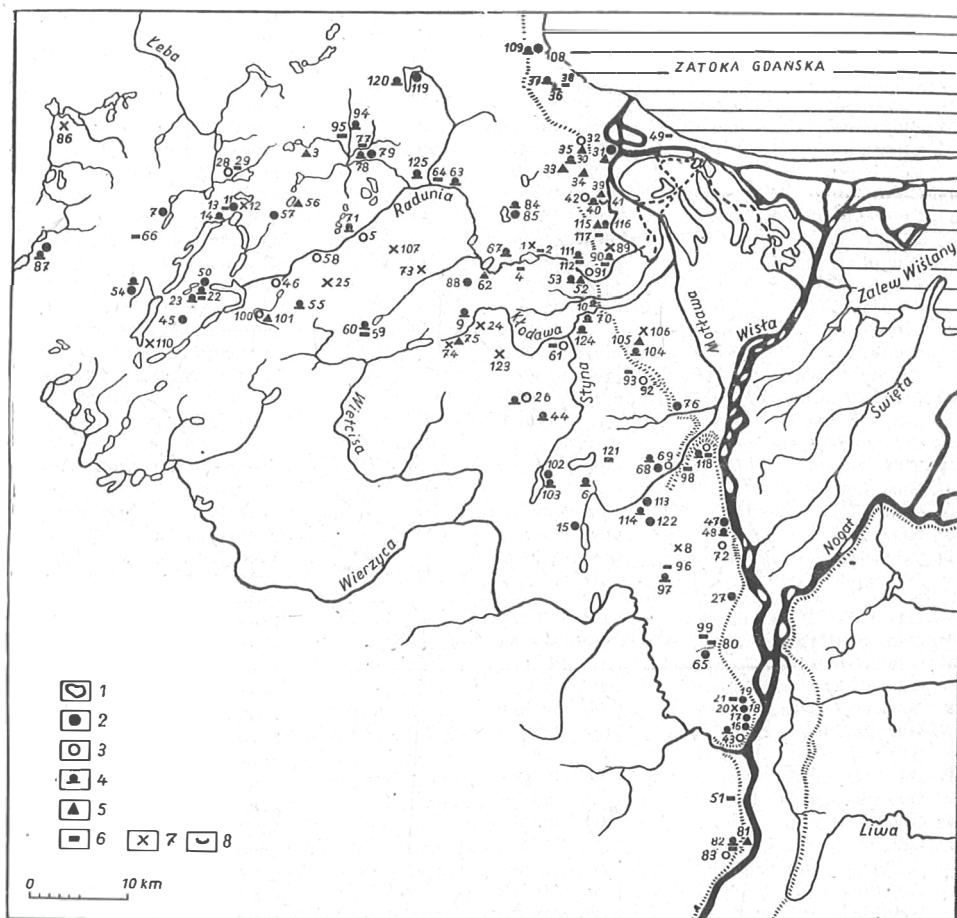
W konkluzji szeregu wywodów na ten temat można przyjąć, że pojęcie osadnictwa obejmuje wszelkie przejawy i ślady adaptacji oraz eksploatacji środowiska geograficznego przez człowieka na danym terytorium. Winno być ono rozpatrywane w kontekście stosunków społecznych, politycznych i gospodarczych w określonym czasie z uwzględnieniem etapu rozwoju kultury, sił wytwórczych i obiektywnych przemian środowiska geograficznego. Takie ujęcie istoty osadnictwa nakreśla nam program badań nad jego rozwojem. Wprawdzie głównym naszym celem jest prześledzenie tego procesu na zakreślonym wyżej, wydzielonym obszarze Pomorza, to jednak badań tych nie należy prowadzić w oderwaniu od całego terytorium pomorskiego, gdyż była to część integralnie z nim związana.

We wczesnym średniowieczu Pomorze między Odrą a Wisłą stanowiło pewną całość nie tylko geograficzną, ale także plemienną i polityczną, co dowodnie przedstawił ostatnio H. Łowmiański, a co znalazło wyraz w walkach Pomorzan o zachowanie swej autonomii⁸. Pomorze Gdańskie, od najdawniejszych czasów związane ekonomicznie z ziemiami położonymi na południe od Noteci, dążyło stale do niezależności politycznej od młodego państwa polskiego, mimo zacieśniających się związków od końca X w. Niemniej w wyniku morskiej orientacji państwa Piastów nastąpiło na Pomorzu szereg wydarzeń natury politycznej, społecznej i gospodarczej, które zaważyły w sposób istotny na procesie rozwoju osadnictwa, szczególnie na zachodnim brzegu dolnej Wisły. Zatem trzeba je rozpatrywać niejednokrotnie w kontekście zjawisk i wydarzeń zachodzących na całym Pomorzu i na ziemiach ościennych, dzięki czemu ujrzymy je we właściwych proporcjach i w odpowiednim świetle. Warto przypomnieć tu wypowiedź G. Labudy: „Żaden historyk nie może jednak zapominać, że skoro w toku dziejów nie powstał na Pomorzu samodzielny twór państwowy lub etniczny, który mógłby być przeciwstawiany Polsce, Niemcom (Prusom), a przez pewien czas także Szwecji, jako równorzędny partner, należy stale doprowadzać dzieje regionu pomorskiego do stanu równowagi i powiązania z dziejami otaczających ten region państw i narodów”⁹.

W 1949 r. G. Labuda postulował integralne traktowanie dziejów pomorskich w przeciwieństwie do starszych ujęć regionalnych. Proponował wówczas wspólne badania historyków, archeologów, językoznawców ono-

⁸ H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 3, s. 170—174.

⁹ G. Labuda, *Historia Pomorza*, wyd. II, Poznań 1972, t. 1, cz. 1, s. 81.



Mapa 1. Rozmieszczenie stanowisk osadniczych na zachodnim brzegu dolnej Wisły we wczesnym średniowieczu

Legenda: 1 — jeziora, 2 — grody zweryfikowane, 3 — grody nie zweryfikowane i hipotetyczne, 4 — osady, 5 — skarby i monety odosobnione, 6 — znaleziska luźne, 7 — cmentarzyska, 8 — łodzie

Map 1. Distribution of settlement sites on the west bank of the Lower Vistula in the early Middle Ages

Legend: 1 — lakes, 2 — verified fortified settlements, 3 — unconfirmed and hypothetical fortified settlements, 4 — settlements, 5 — treasures and loose coins, 6 — loose findings, 7 — cemeteries, 8 — boats

SPIS MIEJSCOWOŚCI ZAZNACZONYCH NA MAPIE*

1. Bąkowo	pow. Gdańsk	cmentarzysko
2. Bąkowo	pow. Gdańsk	znaleziska luźne
3. Bielawy	pow. Kartuzy	skarb
4. Bielkówek	pow. Gdańsk	znaleziska luźne
5. Borcz	pow. Kartuzy	grodzisko

* W wypadku zagęszczenia stanowisk na terenie jednej miejscowości na mapie zaznaczono po jednym z każdego rodzaju. Wszystkie stanowiska wymieniono w tabelach 1—5.

6. Boroszewo	pow. Tczew	osada
7. Borzestowo	pow. Kartuzy	grodzisko
8. Brzuśce	pow. Tczew	cmentarzysko
9. Buszkowy	pow. Gdańsk	osada
10. Cieplewo	pow. Gdańsk	osada
11. Chmielno	pow. Kartuzy	grodzisko
12. Chmielno	pow. Kartuzy	cmentarzysko
13. Chmielno	pow. Kartuzy	znaleziska luźne
14. Chmielonko	pow. Kartuzy	osada
15. Ciecholewy	pow. Tczew	grodzisko
16. Cieple	pow. Tczew	grodzisko I
17. Cieple	pow. Tczew	grodzisko II
18. Cieple	pow. Tczew	grodzisko III
19. Cieple	pow. Tczew	grodzisko IV
20. Cieple	pow. Tczew	cmentarzysko
21. Cieple	pow. Tczew	znaleziska luźne
22. Czaple Nowe	pow. Kartuzy	osada i znaleziska luźne
23. Czaple Stare	pow. Kartuzy	osada
24. Domachowo	pow. Gdańsk	cmentarzysko
25. Egierkowa Huta	pow. Kartuzy	cmentarzysko
26. Elganowo	pow. Gdańsk	grodzisko i osada
27. Garc Mały	pow. Tczew	grodzisko
28. Garcz	pow. Kartuzy	grodzisko
29. Garcz	pow. Kartuzy	znaleziska luźne
30. Gdańsk	pow. Gdańsk	3 skarby
31. Gdańsk	pow. Gdańsk	gród I i 5 monet odosobnionych
32. Gdańsk — G. Gradowa	pow. Gdańsk	gród II
33. Gdańsk-Ujeścisko	pow. Gdańsk	skarby
34. Gdańsk-okolica	pow. Gdańsk	4 znaleziska odosobnione
35. Gdańsk-Zabornia	pow. Gdańsk	osada
36. Gdańsk-Oliwa	pow. Gdańsk	2 skarby
37. Gdańsk-Oliwa	pow. Gdańsk	2 osady
38. Gdańsk-Oliwa	pow. Gdańsk	znaleziska luźne
39. Gdańsk-Orunia	pow. Gdańsk	skarby
40. Gdańsk-Orunia	pow. Gdańsk	osada
41. Gdańsk-Orunia	pow. Gdańsk	3 łodzie
42. Gdańsk-Orunia	pow. Gdańsk	grodzisko
43. Gniew	pow. Tczew	grodzisko i znaleziska luźne
44. Gołębiewo	pow. Gdańsk	osada
45. Gołubie	pow. Kartuzy	grodzisko
46. Goręczyno	pow. Kartuzy	grodzisko
47. Gorzędziej	pow. Tczew	grodzisko
48. Gorzędziej	pow. Tczew	osada
49. Górki Wschodnie	pow. Gdańsk	znaleziska luźne
50. Haska lub Czapelski Młyn	pow. Kartuzy	grodzisko i znaleziska luźne
51. Jażwiska	pow. Tczew	znaleziska luźne
52. Juszkowo	pow. Gdańsk	skarby
53. Juszkowo	pow. Gdańsk	2 osady
54. Kamienica Szlachecka	pow. Kartuzy	grodzisko i osada
55. Kaplica	pow. Kartuzy	osada
56. Kartuzy	pow. Kartuzy	skarby
57. Kartuzy	pow. Kartuzy	grodzisko
58. Kiełpino	pow. Kartuzy	grodzisko
59. Kiełpin	pow. Gdańsk	skarby
60. Klonowo Dolne	pow. Gdańsk	osada i znaleziska luźne
61. Kłodawa	pow. Gdańsk	grodzisko
62. Kolbudy	pow. Gdańsk	skarby
63. Leżno	pow. Kartuzy	osada
64. Leżno	pow. Kartuzy	znaleziska luźne
65. Lignowy	pow. Tczew	grodzisko
66. Lisia Jama	pow. Kartuzy	znaleziska luźne
67. Lublewo	pow. Gdańsk	osada

68. Lubiszewo	pow. Tczew	2 osady
69. Lubiszewo	pow. Tczew	2 grody
70. Łęgowo	pow. Gdańsk	osada
71. Mezowo	pow. Kartuzy	osada
72. Mała Słońca	pow. Tczew	grodzisko
73. Marszewska Kolonia	pow. Gdańsk	cmentarzysko
74. Mierzeszyn	pow. Gdańsk	cmentarzysko
75. Mierzeszyn	pow. Gdańsk	skarb
76. Miłobądz	pow. Tczew	grodzisko
77. Miłynek	pow. Kartuzy	znaleziska luźne
78. Miłynek	pow. Kartuzy	osada
79. Miłynek	pow. Kartuzy	grodzisko
80. Miłynik	pow. Tczew	znaleziska luźne
81. Opalenie	pow. Tczew	skarb
82. Opalenie	pow. Tczew	osada i znaleziska luźne
83. Opalenie	pow. Tczew	grodzisko
84. Otomin	pow. Gdańsk	osada
85. Otomin	pow. Gdańsk	grodzisko
86. Pałubice	pow. Kartuzy	cmentarzysko
87. Podjazdy	pow. Kartuzy	grodzisko, osada
88. Pręgowo	pow. Gdańsk	grodzisko
89. Pruszcz	pow. Gdańsk	2 cmentarzyska
90. Pruszcz	pow. Gdańsk	5 osad i znaleziska luźne
91. Pruszcz	pow. Gdańsk	grodzisko
92. Pszczółki	pow. Gdańsk	grodzisko
93. Pszczółki	pow. Gdańsk	znaleziska luźne
94. Przodkowo	pow. Kartuzy	osada
95. Przodkowo	pow. Kartuzy	znaleziska luźne
96. Radostowo	pow. Tczew	znaleziska luźne
97. Radostowo	pow. Tczew	osada
98. Rokitki	pow. Tczew	znaleziska luźne
99. Rudno	pow. Tczew	znaleziska luźne
100. Rybaki	pow. Kartuzy	grodzisko
101. Rybaki	pow. Kartuzy	skarb
102. Siwiałka	pow. Tczew	grodzisko
103. Siwiałka	pow. Tczew	osada
104. Skowarcz	pow. Gdańsk	osada
105. Skowarcz	pow. Gdańsk	skarb
106. Skowarcz	pow. Gdańsk	cmentarzysko
107. Skrzyszewo	pow. Kartuzy	cmentarzysko
108. Sopot	pow. Gdańsk	grodzisko
109. Sopot	pow. Gdańsk	2 osady
110. Stężyca	pow. Kartuzy	cmentarzysko
111. Straszyn	pow. Gdańsk	4 osady
112. Straszyn	pow. Gdańsk	znaleziska luźne
113. Śliwiny	pow. Tczew	grodzisko
114. Śliwiny	pow. Tczew	osada
115. Św. Wojciech	pow. Gdańsk	2 skarby
116. Św. Wojciech	pow. Gdańsk	osada
117. Św. Wojciech	pow. Gdańsk	znaleziska luźne
118. Tczew	pow. Tczew	gród, osada i znaleziska luźne
119. Tuchom	pow. Wejherowo	grodzisko
120. Tuchom	pow. Wejherowo	osada
121. Waćmierz	pow. Tczew	grodzisko
122. Turze	pow. Tczew	znaleziska luźne
123. Zaskoczyn	pow. Gdańsk	cmentarzysko
124. Żukczyn	pow. Gdańsk	osada
125. Żukowo	pow. Kartuzy	osada

mastów i historyków geografii. Według koncepcji G. Labudy, program badawczy winno się realizować w trzech etapach: 1. studia archiwalne i publikacje źródeł; 2. opracowania monograficzne i analityczne; 3. syntezy i zarysy ogólne¹⁰.

Program ten jest jak najbardziej słuszny; w praktyce jednak do niedawna jeszcze słaba była korelacja badań między poszczególnymi dyscyplinami nauki. Istniała współpraca badaczy w zakresie studiów nad początkami i rozwojem Gdańska. Nie dotyczyła ona jednak przemian osadniczych na zapleczu Gdańska. Dorobek badań historycznych, geograficznych i im pokrewnych jest zbyt szczupły, by można było interesujące nas zagadnienie przedstawić wyczerpująco. Źródła pisane i literaturę dotyczącą dziejów Pomorza Gdańskiego, wydaną do 1969 r., zestawiał i scharakteryzował G. Labuda w dziele pt. *Historia Pomorza*¹¹. Większość źródeł doczekała się szczegółowych opracowań¹². Z punktu widzenia tematu artykułu na szczególną uwagę zasługują, pominąwszy ogólne i lakoniczne informacje rozsiane po zapiskach i dziełach historiograficznych z X—XIII w., dokument *Dagome iudex* ze schyłku X w.¹³, *Żywot Św. Wojciecha* w relacji Jana Kanapariusza¹⁴, dokumenty książąt pomorskich, wystawiane w XII—XIII w.¹⁵.

BADANIA HISTORYCZNE

Zagadnieniem od dawna nurtującym historyków jest przyłączenie Pomorza do Polski i ustalenie chronologii podboju, który jak już wspomniano, wywołał niewątpliwie znaczne reperkusje w życiu politycznym,

¹⁰ G. Labuda, *Problemy dziejowe Wielkiego Pomorza, ze szczególnym uwzględnieniem średniowiecza*, [w:] *Polska historiografia bałtycka*, pod red. J. Borowika, Gdańsk—Szczecin 1949, s. 30—42.

¹¹ G. Labuda, *Historia Pomorza*, s. 219—232; tenże, *Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Polski*, Warszawa 1960; tenże, *Słowiańszczyzna pierwotna* [w:] *Materiały źródłowe do historii Polski epoki feudalnej*, pod red. M. Małowista, t. 1, Warszawa 1954.

¹² Przy cytowanych poniżej źródłach podaję w przypisach odnośną literaturę.

¹³ B. Kürbisówna, *Dagome iudex — Studium krytyczne*, [w:] *Początki państwa polskiego. Księga Tysiąclecia*, t. 1: *Organizacja polityczna*, pod red. K. Tymienieckiego, Poznań 1962, s. 363—424.

¹⁴ Jana Kanapara żywot św. Wojciecha, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, Kraków 1946, s. 180; J. Fijałek, *Żywoty, pasje i cuda św. Wojciecha*, [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu*, t. 1, 1925, Referaty, Sekcja IV, s. 1—7; P. Zaplewski, *Św. Wojciech i książę pomorski wraz z żoną w legendzie „Tempore illo”*, „*Nasza Przyszłość*” R. 6, 1957, s. 301 i n.

¹⁵ *Pommerellisches Urkundenbuch*, wyd. M. Perlbach, Danzig 1882; C. Schütz, *Historia Rerum Prussicarum*, Danzig 1599.

społecznym, ekonomicznym oraz w sytuacji osadniczej tego terytorium. Badacze niemieccy, jak E. Randt¹⁶ i G. Sappok¹⁷, fakt ten ustalili na koniec X w., polscy natomiast, jak G. Labuda — na lata 955—960¹⁸. Archeologowie tymczasem — K. Jażdżewski i J. Kamińska — utrzymują, że podbój Pomorza Gdańskiego nastąpił około 980 r.¹⁹ lub w latach 967—980 — według A. Zbierskiego²⁰.

Wiele uwagi poświęcono także organizacji terytorialnej Pomorza. Z polskich historyków proces rozwoju terytorialnego i politycznego Pomorza Gdańskiego przedstawił jako pierwszy F. Duda w 1909 r.²¹. Badacze niemieccy, jak E. Bahr²² i G. Dierfeld²³, wskazywali na istnienie zgodności późnofeudalnych granic terytorialnych z zasięgami dawnych kasztelanii pomorskich. W 1955 r. ukazała się ponadto mapa historyczna Pomorza z podziałem terytorialnym w XII i XIII w., opracowana przez F. Engla²⁴. Nie wytrzymała ona jednak próby krytyki polskich badaczy.

Najnowszą propozycję podziału terytorialnego Pomorza w XII i XIII w. przedstawił K. Ślaski²⁵. Dokonał on rewizji dotychczasowych poglądów i w drodze retrospekcji oraz progresji, jak również analizy źródeł pisanych doszedł do wniosku, że XII—XIII-wieczne podziały w ramach administracji kasztelańskiej opierały się na określonych podstawach terytorialno-gospodarczych i nawiązywały do podziałów z okresów poprzedzających aż po dobę plemienną. Autor zaznacza jednak, że granice w okresie feudalnym nie były statyczne i ulegały przesunięciom w zależności od polityki władzy feudalnej i warunków społeczno-ekonomicznych.

¹⁶ E. Randt, *Die neuere polnische Geschichtsforschung über die polnischen Beziehungen West-Pommerns zu Polen im Zeitalter Kaiser Ottos des Grossen*, Danzig 1932.

¹⁷ G. Sappok, *Polen Pommern und das Reich*, „Jahrbuch für Geschichte Osteuropas”, Bd. 2, 1937, s. 201—223.

¹⁸ G. Labuda, *Historia Pomorza*, t. 1, cz. 1, s. 308.

¹⁹ K. Jażdżewski, *Gdańsk X—XIII w. na tle Pomorza wczesnośrednio-wiecznego*, [w:] *Szkice z dziejów Pomorza*, t. 1: *Pomorze średniowieczne*, pod red. G. Labudy, Warszawa 1958, s. 73—120; J. Kamińska, *Gdańsk wczesnośrednio-wieczny w świetle siedmiu lat archeologicznych prac badawczych*, „Rocznik Gdański”, R. 14, 1955, s. 29—65.

²⁰ A. Zbierski, *Port gdański na tle miasta w X—XIII wieku*, Gdańsk 1964.

²¹ F. Duda, *Rozwój terytorialny Pomorza Polskiego w XI—XIII*, Kraków 1909.

²² E. Bahr, *Die Verwaltungsgebiete Ostpommerns zur herzoglicher Zeit*, „Altpreussische Forschungen”, Jg. 15, 1938, s. 171—234.

²³ G. Dierfeld, *Die Verwaltungsgrenzen Pommerellens zur Ordenszeit*, „Altpreussische Forschungen”, Jg. 10, 1933, H. 1, s. 9—64.

²⁴ F. Engel, *Historische Karten: Pommern. Staats- und Verwaltungsgrenzen in Ostmitteleuropa*, München 1955.

²⁵ K. Ślaski, *Podziały terytorialne Pomorza w XII i XIII w.*, Poznań 1960.

Nowsze spojrzenie na zagadnienia plemienne na Pomorzu reprezentują J. Natanson-Leski i H. Łowmiański. J. Natanson-Leski traktuje Pomorze jako całość historyczną i osadniczą szczepu Pomorzan, jako jednostkę antropogeograficzną, przyjmując pojęcie szczepu jako ogólniejsze w stosunku do plemienia²⁶. Jego zdaniem, granice krain osadniczych stanowią działy wodne jako elementarne przeszkody komunikacyjne, rozgradzające arterie i drogi wodne — najstarsze przewodniki osadnictwa. Rekonstrukcję stanu zaludnienia i podziału plemiennego Pomorza przeprowadza on na podstawie warunków fizjograficznych oraz materiałów archeologicznych, językoznawczych i źródeł pisanych.

H. Łowmiański wnioski swoje opiera głównie na analizie nazw patronimicznych i ich rozmieszczeniu, uznając źródła archeologiczne za mało wyczerpujące w tej kwestii²⁷. Na podstawie rzadkiej sieci nazw patronimicznych wnioskuje o słabym zaludnieniu Pomorza na początku wczesnego średniowiecza. Zwraca uwagę na występowanie ich przede wszystkim w strefie przybrzeżnej, a nielicznie też na terenie nadwiślańskim. Podkreśla, że skupiają się one przeważnie wokół późniejszych głównych grodów. Autor przyjmuje jedność plemienną na Pomorzu, uwzględniając wewnętrzny podział na terytoria plemienne i grupy osadnicze, w ogólnym zarysie zgodnie z propozycją podziału W. Łęgi²⁸ i J. Natansona-Leskiego²⁹. Odnośnie do interesującego nas obszaru H. Łowmiański³⁰ wysuwa hipotezę o istnieniu dwóch niewielkich odrębnych plemion nad Wierzą i Wisłą w przeciwieństwie do J. Natansona-Leskiego, który wyodrębnia tylko jeden obszar plemienny nad Wisłą.

S. Mielczarski utrzymuje, że całe Pomorze Nadwiślańskie stanowiło jednolite terytorium plemienną. Do wykształcenia zaś najstarszej jednostki politycznej w okresie plemiennym doszło w dorzeczu Wierzy z ośrodkiem w Starogardzie. Autor wysunął tezę o wspólnocie terytorialno-politycznej kujawsko-pomorskiej z okresu plemiennego, której osią była dolna Wisła, a czynnikiem integrującym — handel bursztynem³¹.

Historię gospodarczą wczesnośredniowiecznego Pomorza w XII i XIII w. scharakteryzował W. Łęga³², opierając się zarówno na źródłach pi-

²⁶ J. Natanson-Leski, *Zagadnienia historyczno-geograficzne Pomorza*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 13, 1947, s. 34—39.

²⁷ H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 3, s. 170—179.

²⁸ W. Łęga, *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, Toruń 1930, s. 381—415.

²⁹ J. Natanson-Leski, o.c., s. 34—39.

³⁰ H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 3, s. 170—179.

³¹ S. Mielczarski, *Pomorze Nadwiślańskie w państwie pierwszych Piastów*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, R. 10, 1967, nr 15, s. 185—202.

³² W. Łęga, *Obraz gospodarczy Pomorza Gdańskiego w XII—XIII wieku*, Gdańsk 1949.

sanych, jak też archeologicznych i materiałach etnograficznych oraz topomastycznych. W świetle wypowiedzi K. Ślaskiego, badacz ten nie wyczerpał całego materiału dyplomatycznego i nie ukazał w pełni jego wartości poznawczych³³. Szereg wniosków może budzić zastrzeżenia, dokumenty bowiem, na jakich są one oparte, odzwierciedlają nie tyle stan faktyczny, ile niejednokrotnie raczej intencje autorów źródła³⁴. Ponadto W. Łęga nie uwzględnił dostatecznie warunków społecznych wynikających z układu sił gospodarczych i wzajemnych oddziaływań obu czynników. Zdaniem M. Małowista, przecenił rolę zakonów, szczególnie cystersów, w postępie gospodarczym i cywilizacyjnym. Tymczasem klasztory przede wszystkim przystosowywały się do istniejącego typu gospodarki feudalnej, starały się zajmować ziemie urodzajne i zaludnione.

Wraz z historią gospodarczą Pomorza Gdańskiego w XII i XIII w. W. Łęga przedstawił obraz osadnictwa, uwzględniając szereg konkretnych danych odnośnie do osad pomorskich³⁵. W procesie rozwoju osadnictwa z okresu wczesnośredniowiecznego wyróżnił dwie fazy — starszą, od VII do IX w., i młodszą, od X do XII w. W starszej fazie wyodrębnił cztery kompleksy osadnicze: 1. gdański — między Bałtykiem a Wierzycą i Wisłą na wschodzie oraz linią Kopalino (pow. lęborski) — Garczyn (pow. kościerski) na zachodzie; 2. słupski — nad rzeką Słupią; 3. świecki — w okolicy Świecia; 4. na południe od górnej Brdy w pow. chojnickim i człuchowskim. W młodszej fazie badacz ten zaobserwował zagęszczenie i rozwój poszczególnych kompleksów, jak też ekspansję na południe — wzdłuż południowego brzegu Wierzycy, a poza tym wąskim pasem — wzdłuż Wisły aż do grupy świeckiej oraz na zachód — począwszy od Wieprzy w ziemi sławieńskiej. W największym kompleksie „bałtycko-gdańskim” wydzielił podgrupy: lęborską, oksywską, gdańską i tczewską. Ekspansja tej grupy w młodszej fazie postępowała na zachód do Łeby, po Jezioro Raduńskie i górną Wierzycę. Główną inicjatywę w rozwoju osadnictwa i jego ukierunkowaniu przypisuje badacz książętom pomorskim, którzy realizację planów kolonizacyjnych poruczali rycerstwu i duchowieństwu.

Wśród osad otwartych W. Łęga wydzielił trzy typy: okolnicę, ulicówkę i dwór. Stwierdził on, że w starszej fazie osady zakładano przeważnie blisko grodów. W młodszej nastąpiło rozluźnienie związku ochronnego z grodem. Osady oddalone od grodu wytworzyły własny system obrony w rozplanowaniu przestrzennym na planie okolnicy.

³³ K. Ślaski, Recenzja pracy W. Łęgi, *Obraz gospodarczy...*, „Zapiski Tow. Nauk. w Toruniu” t. 15, 1949, z. 1/2, s. 205—208; H. Ziółkowska, Recenzja pracy W. Łęgi, *Obraz gospodarczy...*, „Jantar” t. 7, 1949, z. 3/4, 248—250.

³⁴ M. Małowist, Recenzja pracy W. Łęgi, *Obraz gospodarczy...*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 12, 1950, s. 165—166.

³⁵ W. Łęga, *Obraz gospodarczy...*, s. 195—254.

Do systemów fortyfikacyjnych zaliczył W. Łęga okolnicę, osady nawodne, osieki i grody o formie owalnej, półkolistej i czworobocznej. Wnioskuje on, że grody zajmowały powierzchnię na odcinku od 50 do 100 m, a wsie, według danych źródłowych dotyczących granic — przestrzeń wielkości przeciętnie 50 łanów. Osady jednodworcze pojawiły się w drugiej połowie XII w. W. Łęga zwraca także uwagę na zmienność nazw, rozmiarów i przynależności administracyjnej poszczególnych wsi w XII i XIII w.

Istotne uwagi dla studiów archeologicznych poczynił również R. Kiersnowski, analizując przekazy źródłowe dotyczące grodzisk pomorskich³⁶. Badacz ten wskazał między innymi na dość częste wzmianki o grodach w opisach linii granicznych wielkich posiadłości feudalnych lub podziałów organizacji politycznych jako o znakach granicznych lub punktach topograficznych. Stwierdził on, że każdy z nich w okresie prosperity był ośrodkiem zespołu osadniczego, a wzmianki źródłowe o ich peryferycznym położeniu świadczą o wytworzeniu się nowych centrów osadniczych i nowych organizacji terytorialnych.

W studiach nad historią gospodarczą syntetyczne ujęcie stosunków handlowych w strefie Pomorza dał M. Małowist³⁷. Wyraził on pogląd, że w problematyce dziejowej zlewiska Bałtyku najważniejsze miejsce zajmują zagadnienia ekonomiczne. Opowiedział się poza tym za wspólnymi badaniami historyków i archeologów mającymi na celu wyświetle nie między innymi zagadnień demograficznych i organizacji społecznej. Sugerował przeprowadzenie badań wzdłuż szlaków komunikacyjnych wskazanych przez W. Łęgę, idących od wybrzeża w głąb kontynentu³⁸.

Specyfikę i zasady polityki gospodarczej we wczesnym średniowieczu na Pomorzu Gdańskim scharakteryzował T. Lalik w studium na temat regale targowego książąt wschodniopomorskich, wysuwając jednocześnie szereg postulatów badawczych³⁹. Odnośnie do handlu na uwagę zasługuje rozprawa o szerszym zasięgu, S. Weymana, na temat ceł i dróg handlowych w Polsce wczesnośredniowiecznej⁴⁰ oraz praca H. Ziółkowskiej dotycząca wymiany handlowej Pomorza z krajami bałtyckimi⁴¹.

³⁶ R. Kiersnowski, *Grodziska pomorskie w najdawniejszych przekazach źródeł pisanych*, „Archeologia Polski”, t. 2, 1958; z. 2, s. 241.

³⁷ M. Małowist, *Problemy gospodarcze w dziejach zlewiska Bałtyku*, [w:] *Polska historiografia bałtycka*, pod red. J. Borowika, Gdańsk—Szczecin 1949, s. 12—16.

³⁸ W. Łęga, *Obraz gospodarczy...*, s. 161—162.

³⁹ T. Lalik, *Regale targowe książąt wschodniopomorskich w XII—XIII wieku*, „Przegląd Historyczny” R. 56, 1965, s. 171—199.

⁴⁰ S. Weyman, *Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej*, Poznań 1938.

⁴¹ H. Ziółkowska, *Pomorze a handel bałtycki w okresie wczesnohistorycznym*, „Przegląd Zachodni”, R. 7, 1951, nr 1/2, s. 45—52.

jak również artykuły K. Ślaskiego poświęcone zagadnieniom dalekosieżnych kontaktów handlowych Pomorza w VII—XIII w. i komunikacji lądowej Pomorza wczesnośredniowiecznego⁴². Interesujące uwagi odnośnie do szlaków drożnych wiodących do Gdańska, od Wyszogrodu począwszy, wysunął również S. Mielczarski w rozprawie na temat misji pruskiej św. Wojciecha⁴³.

Zainteresowania historyków koncentrowały się także nad zagadnieniem miast. Powstało wiele monografii i artykułów. Szczególnie dużą bibliografię posiada Gdańsk⁴⁴ i Tczew⁴⁵, a poza tym kilka pozycji dotyczy Gniewu⁴⁶. Badacze niemieccy, na przykład W. Stephan, wprowadzenie organizacji miejskiej na Pomorzu Gdańskim przypisywali niemieckim osadnikom⁴⁷. Jedynie M. Bär przyjmował, że prawa miejskie większości osad nadali książęta pomorscy⁴⁸.

⁴² K. Ślaski, *Udział Słowian w życiu gospodarczym Bałtyku na początku epoki feudalnej, VII—XIII w.*, „Pamiętnik Słowiański”, t. 4, 1954, s. 227—266; tenże, *Lądowe szlaki handlowe Pomorza w XI—XIII w.*, „Zapiski Historyczne”, t. 34, 1969, z. 3, s. 29—43; tenże, *Udział Pomorza Nadwiślańskiego w wymianie dalekosieżnej od VII do XI wieku*, „Pomorania Antiqua”, t. 4, 1971, s. 97—121.

⁴³ S. Mielczarski, *Misja pruska św. Wojciecha*, Gdańsk 1967, s. 67—68.

⁴⁴ P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 1, 2, 4, Danzig 1913—1918; E. Keyser, *Danzigs Geschichte*, Danzig 1921; K. Górski, *Pierwotny Gdańsk i dzieje jego zagłady*, „Rocznik Gdański”, R. 6, 1932; M. Pelczar, *Polski Gdańsk*, Gdańsk 1947; E. Rozenkranz, *Początki i ustrój miast Pomorza Gdańskiego do schyłku XIV stulecia*, Gdańsk 1962, s. 60—90, tam też dalsza literatura; E. Kuszewska, J. Kuszewski, S. Mielczarski, *Bibliografia prac archeologicznych i historycznych z lat 1945—1961 dotyczących Gdańska w X—XIII wieku*, „Rocznik Gdański”, R. 21, 1962, s. 353—362; A. Łuka, L.J. Łuka, *Bibliografia archeologii pradziejowej i wczesnośredniowiecznej Pomorza Wschodniego za lata 1945—1966*, „Pomorania Antiqua”, t. 2, 1968, s. 431.

⁴⁵ E. Preuss, *Dirschau historische Denkwürdigkeiten*, Danzig 1860; R. Petong, *Die Gründung und älteste Einrichtung der Stadt Dirschau*, „Altpreussische Monatsschrift”, Jg. 22, 1885, s. 1—44; tenże, *Die Stadtmark Dirschau in rechtsgeschichtlicher Hinsicht*, „Altpreussische Monatsschrift”, Jg. 24, 1887; F. Schultz, *Geschichte des Kreises Dirschau*, Dirschau 1907; P. Paschke, *Aus Dirschau Vergangenheit, zum 650-jährigen Jubiläum der Stadt*, Dirschau 1911; E. Raduński, *Zarys dziejów miasta Tczewa*, Tczew 1927; W. Quade, *Beiträge zur Geschichte der Stadt Dirschau*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins”, Jg. 29, 1930, s. 47—57; F. Lorentz, *Tczew—Dirschau—Truso*, „Slavia Occidentalis”, R. 5, 1926, s. 529—531.

⁴⁶ P. Correns, *Chronik der Stadt Meve*, Graudenz 1897; M. Rudnicki, *Gniew — ziemia wańska i nordyjska „vana myten”*, „Slavia Occidentalis”, R. 5, 1926, s. 450—456; T. Chełmecki, *Zarys historii miasta Gniewu*, Gniew 1933.

⁴⁷ W. Stephan, *Städtewesen der Provinz Westpreussen*, [w:] *Die Deutsche Ostmark*, Lissa 1913.

⁴⁸ M. Bär, *Die Behördenverfassung in Westpreussen seit der Ordenszeit*, Danzig 1912.

Najnowsze ujęcie początków i rozwoju miast Pomorza Gdańskiego przedstawił E. Rozenkranz⁴⁹, ukazując ich słowiański rodowód. Do rzędu tych miast zalicza na omawianym terenie: Gdańsk, Tczew, Gorzędziej i Gniew, przy czym opiera się na analizie danych źródłowych świadczących o poziomie ich rozwoju ekonomicznego i społecznego oraz organizacji prawnej.

W nawiązaniu do pracy E. Rozenkranza szereg interesujących uwag, niekiedy kontrowersyjnych, odnośnie do początków organizacji miejskiej na Pomorzu Gdańskim poczynił T. Lalik⁵⁰.

Próbie syntezy na temat stosunków społecznych i politycznych na Pomorzu Gdańskim w XII i XIII w. podjął W. Łęga, opierając się na źródłach pisanych, toponomastycznych i archeologicznych⁵¹. Przy obecnym stanie wiedzy historycznej szereg poglądów tegoż autora nie wytrzymuje już krytyki. Praca jego jednak zasługuje na uwagę ze względu na swój charakter źródłowy.

Aktualnym, wyczerpującym i systematycznym ujęciem dziejów pomorskich jest obecnie *Historia Pomorza* pod red. G. Labudy, wydana w 1969 r.⁵². Przedstawiono tu w dialektycznym rozwoju zagadnienia gospodarcze i społeczne z uwzględnieniem kultury materialnej, polityki wewnętrznej i zewnętrznej Pomorza oraz zagadnienia ustrojowo-prawne, jak również kulturę umysłową i artystyczną. Jednakże dotychczasowe poglądy historyków oparte są na źródłach pisanych, z archeologicznych natomiast podstawę stanowią głównie materiały pochodzące z badań przedwojennych, usystematyzowanych przez W. Łęgę i opublikowane w latach 1929—1930 i 1949⁵³. Pomijając zatem wyniki powojennych badań prowadzonych na szeroką skalę w Gdańsku, archeologiczna baza źródłowa była wówczas zbyt skromna ze względu na stan badań na obszarze całego Pomorza. Trudno zatem było uchwycić w pełni i we właściwych proporcjach proces rozwojowy osadnictwa, szczególnie we wczesnych fazach okresu średniowiecznego. Przypuszczalnie więc niektóre sądy dotyczące Pomorza z okresu VII—XII w. ulegną zmianie po opublikowaniu wyników akcji inwentaryzacyjnej i weryfikacyjnej stanowisk archeologicznych, prowadzonych aktualnie przez Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, Muzeum Zamkowe w Malborku i Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Archeologicznych.

⁴⁹ E. Rozenkranz, *Początki...*; tenże, *Rozwój ośrodków miejskich Lubiszewo—Tczew—Gorzędziej w XII wieku*, „Rocznik Gdański”, t. 17/18, 1960.

⁵⁰ T. Lalik, *Miasta Pomorza Gdańskiego i ich ustrój w XIII w.*, „Zapiski Historyczne”, t. 30, 1965, z. 4, s. 7—35.

⁵¹ W. Łęga, *Spółeczeństwo gdańsko-pomorskie w XII i XIII wieku*, Gdańsk 1950.

⁵² *Historia Pomorza*, pod red. G. Labudy, wyd. II, Poznań 1972, t. 1, cz. 1, 2.

⁵³ W. Łęga, *Kultura Pomorza...*; tenże, *Obraz gospodarczy...*

W studiach nad osadnictwem z punktu widzenia geografii historycznej na uwagę zasługują prace M. Kiełczewskiej-Zaleskiej. W rozprawie dotyczącej rozwoju wsi Pomorza Gdańskiego ze szczególnym uwzględnieniem rozplanowania przestrzennego zamieszcza autorka mapę osadnictwa od XII—XV w. na tle gleb⁵⁴. Postuluje w niej badania oparte na założeniach metodologicznych materializmu dialektycznego i historycznego. Utrzymuje, że wygląd osady w krajobrazie nie może być sam w sobie oderwanym tematem obserwacji, lecz musi być potraktowany jako zewnętrzny wyraz procesów społeczno-gospodarczych. Podziela poglądy K. Potkańskiego⁵⁵, F. Bujaka⁵⁶ i K. Tymienieckiego⁵⁷, że przy rekonstrukcji najstarszego obrazu wsi polskiej podstawą są osady, które zachowały prawo polskie przez całe średniowiecze i nie przeszły na prawo niemieckie⁵⁸. Najistotniejszy jest rozdział, w którym autorka, opierając się na dokumentach i planach katastralnych, omawia wszystkie typy wsi na prawie polskim, ich przeobrażenia i przebieg procesu lokalizacji na prawie miejskim. Szereg cennych uwag zawiera rozdział traktujący na temat wpływu środowiska geograficznego na kształtowanie się form osadniczych i ich zasięg. Autorka stwierdza, że decydującą rolę w kształtowaniu się form osadniczych odgrywa sytuacja gospodarcza i ustrojowa społeczeństwa, bierną zaś rolę — środowisko geograficzne. Stoi na stanowisku, że „wpływ środowiska geograficznego nie może być ujmowany w sposób deterministyczny. Środowisko nie narzuca wyłącznie jednej jedynej możliwości dla działania człowieka. Wpływ środowiska na kształtowanie życia gospodarczego i związanych z nim form osadniczych wyraża się w sposobie dostosowania się człowieka do środowiska. Sposób dostosowania jest zmienny, zależny od rozwoju kultury, techniki, od tego, czy działa jednostka, grupa czy zorganizowane społeczeństwo”⁵⁹.

M. Kiełczewska-Zaleska zajęła się także zagadnieniem osieków na Pomorzu Gdańskim⁶⁰. Zaprzecza istnieniu okolic na Pomorzu Gdańskim, stwierdza natomiast obecność wsi placowych. Co się tyczy osieków, autor-

⁵⁴ M. Kiełczewska-Zaleska, *O powstawaniu...*

⁵⁵ K. Potkański, *Pisma pośmiertne*, t. 1: *Studia osadnicze*, Kraków 1922, s. 107—221.

⁵⁶ F. Bujak, *Studia nad osadnictwem Małopolski*, „Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności”, t. 47, 1905.

⁵⁷ K. Tymieniecki, *Ziemie polskie w starożytności. Ludy, kultury najdawniejsze*, Poznań 1951; tenże, *Ustrój społeczno-gospodarczy wczesnej doby piastowskiej*, „Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności”, 1949, s. 95.

⁵⁸ M. Kiełczewska-Zaleska, *O powstawaniu...*, s. 38.

⁵⁹ *Tamże*, s. 136.

⁶⁰ M. Kiełczewska-Zaleska, *Osieki na Pomorzu Gdańskim*, „Przegląd Zachodni”, R. 11, 1955, z. 1/2, s. 198—208.

ka reprezentuje pogląd, że były to osady ufortyfikowane, które zastępowały grody, podczas gdy W. Łęga uważał je za schroniska okolicznościowe⁶¹. Odnośnie do osad otwartych utrzymuje, że są to nie tylko zespoły domów, lecz także układy przestrzenne całego obszaru zagospodarowanego, czyli pola. Często bowiem osady były otwarte, a pola grodzone. Postuluje ona kompleksowe traktowanie osady z zagospodarowanym terenem⁶².

M. Kiełczewska-Zaleska daje również wiele ważkich wskazówek metodologicznych odnośnie do badań w zakresie geografii osadnictwa w najnowszej pracy, w której omawia osadnictwo w kontekście geografii ekonomicznej, fizycznej, jak też regionalnej⁶³. Cennym materiałem pomocniczym są najstarsze zachowane mapy z XVI—XVIII w., a obejmujące interesujący nas obszar, jak na przykład W. Clemensa plan odcinka Raduni z 1598 r.⁶⁴, H. Rudeliusa plan rozwidlenia Wisły i Nogatu z 1616 r.⁶⁵, F. Berndta plan odcinka Motławy z 1602 r.⁶⁶ i F. Schroettera topograficzna mapa wschodniego i zachodniego Pomorza z 1796—1802 r.⁶⁷ Krytyczną ocenę zabytków kartograficznych znajdujemy w artykułach: W. Kowalenki⁶⁸ oraz J. Szeligi⁶⁹.

BADANIA GEOGRAFICZNE

Przy obecnych zasadach metodologicznych w studiach nad rozwojem osadnictwa oczywista jest potrzeba rekonstrukcji krajobrazu. W literaturze geograficznej istnieje wiele opracowań, tak ogólnych jak i szczegółowych, z zakresu geomorfologii, geologii, hydrografii, klimatu i zalesienia oraz środowiska geograficznego w ogóle. Orientację w do-

⁶¹ W. Łęga, *Obraz gospodarczy...*, s. 225.

⁶² „Głos w dyskusji na I Międzynarodowym Kongresie Archeologii Słowiańskiej”, t. 4, 1965, s. 123.

⁶³ M. Kiełczewska-Zaleska, *Geografia osadnictwa*, Warszawa 1972.

⁶⁴ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. V. 16/533.

⁶⁵ *Tamże*, sygn. V, 16/387.

⁶⁶ *Tamże*, sygn. V, 16/513.

⁶⁷ F. Schroetter, *Topographische Karte von Ost und West-preussen nebst dem Netzdistrikt in 25 Blätter in den Jahren 1796 bis 1802*, Berlin 1910, Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. V/65-766.

⁶⁸ W. Kowalenko, *Bałtyk i Pomorze w historii kartografii*, „Przegląd Zachodni”, nr 7—8, 1954; P. Groth, *Cenniejsze zabytki kartograficzne w. XVI—XVIII znajdujące się w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Gdańsku*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. 4, 1958.

⁶⁹ J. Szeliga, *Dokładność szesnastowiecznych map Wybrzeża Polskiego*, „Zeszyty Geograficzne WSP w Gdańsku”, R. 9, 1967, s. 17—45; tenże, *Analiza dokładności wybranych map Wybrzeża Polskiego z XVII i XVIII wieku*, *tamże*, R. 10, 1968, s. 37—85.

robku badawczym poszczególnych dyscyplin geografii nad środowiskiem geograficznym Pomorza Gdańskiego daje praca B. Augustowskiego na temat środowiska geograficznego tego regionu ⁷⁰. Spośród szeregu pozycji na uwagę zasługują przede wszystkim prace szczegółowe lub też stanowiące próbę rekonstrukcji krajobrazu w czasach wczesnohistorycznych.

Ogólną charakterystykę morfologiczną interesującego nas terenu znajdujemy w opracowaniach S. Pawłowskiego ⁷¹ oraz S. Pietkiewicza ⁷².

Z prac szczegółowych z tematem niniejszego artykułu wiąże się rozprawa R. Galona, dotycząca genezy, morfologii i stratygrafii doliny dolnej Wisły, poczynsz od wylotu pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej ⁷³. Z kolei etapy rozwoju delty Wisły do 1300 r. zrekonstruował H. Bertram ⁷⁴. Następnie H. Strämme przedstawił zasięg Żuław Wiślanych około 890 r. ⁷⁵ Dla naszych studiów większą wagę ma jednakże rekonstrukcja H. Bertrama, szczególnie zaś mapa rozwiniętej sieci hydrograficznej, uwzględniająca również ujścia dopływów Wisły. Materiały pozwalające na uzupełnienie tej sieci na odcinku od Sopotu po Gdańsk znajdujemy w rozprawie B. Augustowskiego na temat rozwoju form systemu odwodnienia ⁷⁶.

W zakresie fizjografii i morfologii były prowadzone badania analityczne w rejonie dorzecza Raduni przez J. Sylwestrzaka ⁷⁷, E. Okulanisa ⁷⁸, i D. Piaseckiego ⁷⁹. Rekonstrukcja klimatu w okresie średniowiecza była przedmiotem badań W. Semkowicza ⁸⁰ i M. Polackówny ⁸¹. Zasługą ba-

⁷⁰ B. Augustowski, *Środowisko geograficzne województwa gdańskiego w zarysie*, Gdańsk 1969.

⁷¹ S. Pawłowski, *Budowa geologiczna i krajobrazu morfologiczne Pomorza*, [w:] *Słownik geograficzny państwa polskiego*, t. 1, 1937, z. 1, s. 10—29.

⁷² S. Pietkiewicz, *Podział morfologiczny Polski północnej i środkowej*, „Czasopismo Geograficzne”, t. 18, 1947, s. 123—163.

⁷³ R. Galon, *Dolina dolnej Wisły...*, s. 1—112.

⁷⁴ H. Bertram, *Die physikalische Geschichte des Weichseldeltas*, [w:] H. Bertram, W. La Baume, D. Kloeppel, *Das Weichsel—Deltas—Nogat*, Danzig 1924.

⁷⁵ H. Strämme, *Beiträge zur Bodenerforschung des Reichsgaues Danzig — Westpreussen*, Gdańsk 1942.

⁷⁶ B. Augustowski, *Rozwój form odwodnienia na Pobrzeżu Kaszubskim*, Gdańsk 1965.

⁷⁷ J. Sylwestrzak, *Morfologia Rynny Raduńskiej*. „Zeszyty Geograficzne WSP w Gdańsku”, R. 3, 1961.

⁷⁸ E. Okulanis, *Morfologia i batymetria Jezior Raduńskich*, „Zeszyty Geograficzne WSP w Gdańsku”, R. 7, 1965.

⁷⁹ D. Piasecki, *Fizjografia dorzecza Raduni i morfologia jej doliny*, „Zeszyty Geograficzne WSP w Gdańsku”, R. 4, 1962.

⁸⁰ W. Semkowicz, *Zagadnienie klimatu w czasach historycznych*, „Przegląd Geograficzny”, R. 3, 1922.

⁸¹ M. Polackówna, *Wahania klimatyczne w Polsce w wiekach średnich*, „Prace Geograficzne”, Lwów—Warszawa 1925, z. 5, s. 26—27 i n.

daczy tych jest krytyczna ocena wcześniejszych poglądów, analiza danych źródłowych dotyczących zjawisk klimatycznych Polski oraz zestawienie ich w porządku chronologicznym z Europą wschodnią i zachodnią. W rezultacie wyłoniono szereg występujących w Polsce okresów klimatycznych — ciepło-posusznych i chłodno-wilgotnych. Wreszcie skorelowano je z notowanymi wydarzeniami natury społeczno-gospodarczej i politycznej. Zjawiska klimatyczne na Pomorzu w czasach nowożytnych scharakteryzował R. Galon⁸².

Rekonstrukcją krajobrazu Pomorza, głównie warunków gruntowych i zalesienia pod kątem rozwoju osadnictwa, zajmował się O. Schlüter⁸³. Następnie stan zalesienia na Pomorzu i postępujące w średniowieczu karczunki zanalizował K. Ślaski⁸⁴.

Ogólnie, syntetyczne ujęcie środowiska geograficznego w Polsce średniowiecznej, dające możliwość rozpatrywania zjawisk na szerszym tle porównawczym, dała ostatnio M. Dobrowolska⁸⁵. Natomiast w dalszym ciągu brak monograficznego opracowania środowiska geograficznego regionu Pomorza Gdańskiego z czasów wczesnohistorycznych, uwzględniającego aktualny stan wiedzy geograficznej. W związku z powyższym, z uwagi na rozwój studiów nad osadnictwem na Pomorzu Gdańskim w różnych epokach historycznych, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku nawiązało ostatnio współpracę w zakresie rekonstrukcji krajobrazu z Instytutem Geografii Uniwersytetu Gdańskiego.

BADANIA TOPONOMASTYCZNE

Pomorski obszar językowy charakteryzuje się dużym zróżnicowaniem. Problem ten od dawna już interesował badaczy i jest nadal przedmiotem studiów toponomastycznych rozwijających się intensywnie po II wojnie światowej. Istnieją już liczne rozprawy na temat etymologii i specyfiki nazewnictwa oraz genezy poszczególnych narzeczy i grup gwarowych. Należy tu przede wszystkim wymienić prace: F. Lorentza⁸⁶

⁸² R. Galon, *Klimat Pomorza i Prus Wschodnich*, [w:] *Słownik geograficzny państwa polskiego*, t. 1, 1937, z. 1, s. 41—84.

⁸³ O. Schlüter, *Wald, Sumpf und Siedlungsland im Altpreussen vor der Ordenszeit*, Halle 1921.

⁸⁴ K. Ślaski, *Zasięg lasów Pomorza w ostatnim tysiącleciu*, „Przegląd Zachodni”, R. 7, 1951, nr 5/6, s. 207—263.

⁸⁵ M. Dobrowolska, *Przemiany środowiska geograficznego Polski do XV wieku*, Warszawa 1961.

⁸⁶ F. Lorentz, *Polskie i kaszubskie nazwy miejscowości na Pomorzu Kaszubskim*, Poznań 1923.

T. Lehra-Spławińskiego⁸⁷, M. Rudnickiego⁸⁸, S. Kozierowskiego⁸⁹, Z. Sułowskiego⁹⁰, E. Kamińskiej-Rzetelskiej⁹¹, H. Górnowicza⁹².

BADANIA ARCHEOLOGICZNE

Pierwsze odkrycie archeologiczne zanotowane na omawianym terenie sięga XVII w.⁹³ Później następowały dalsze — w większości przypadkowe — a badania archeologiczne miały charakter prac ratowniczych. Powstałe w 1880 r. Muzeum Prowincjonalne w Gdańsku nie prowadziło systematycznych badań wykopaliskowych, a jedynie gromadziło zabytki przekazywane w formie darów. Następne publikacje na temat odkryć zabytków archeologicznych zaczęły się ukazywać w XIX w.⁹⁴ Spośród najstarszej literatury należy wymienić studium nad grodziskami L. Giesebrechta⁹⁵. Ze strony polskiej badania archeologiczne i prace o charakterze inwentaryzacyjnym podjął w 1876 r. z ramienia Toruńskiego Towarzystwa Naukowego w Toruniu G. Ossowski, poświęcając tej tematyce dwie prace⁹⁶. Obie pozycje stały się punktem wyjściowym do dalszych badań archeologicznych. Do nich nawiązywali pozostali badacze,

⁸⁷ T. Lehr-Spławiński, *O narzeczach Słowian nadbałtyckich*, [w:] *Kaszubi --- kultura ludowa i język*, „Pamiętnik Instytutu Bałtyckiego”, pod red. J. Borowika, t. 16, Toruń 1934, s. 1—48.

⁸⁸ M. Rudnicki, *Charakterystyka językowa i nazwy geograficzne Pomorza*, Toruń 1929.

⁸⁹ S. Kozierowski, *Nazwy rzeczne w Lechii przybałtyckiej i w przyległych częściach Słowieńszczyzny północno-zachodniej*, „Slavia Occidentalis”, t. 9, 1930.

⁹⁰ Z. Sułowski, *Podstawy historyczne ugrupowań gwarowych Słowian nadbałtyckich*, „Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności”, t. 52, 1951, s. 784—789.

⁹¹ E. Kamińska-Rzetelska, *Nazwy miejscowości typu Tuszki, Cicholewy na Pomorzu*, „Onomastyka”, t. 8, 1963, s. 69—96.

⁹² H. Górnowicz, *Rodowe nazwy miejscowe Pomorza*, „Gdańskie Zeszyty Historyczne”, R. 10, 1967, nr 15, s. 99—135.

⁹³ C.F. Reusch, *De tumulis et urnis sepulchralibus in Prussia*, Königsberg 1724.

⁹⁴ F. Förstemann, *Das nördliche Pommerellen und seine Altertümer*, Danzig 1850 i n.

⁹⁵ L. Giesebrecht, *Die Landwehre der Pommern und der Polen zu Anfang des zwölften Jahrhunderts*, „Baltische Studien”, Jg. 11, 1845, H. 1, s. 147—192.

⁹⁶ G. Ossowski, *Mapa archeologiczna Prus Zachodnich*, Toruń 1881; tenże, *Zabytki przedhistoryczne ziem polskich*, Serya I: *Prusy Królewskie*, t. 4, Toruń 1888.

jak A. Lissauer⁹⁷, R. Behla⁹⁸ i W. La Baume⁹⁹. Prace ich posiadają dzisiaj wartość głównie z uwagi na publikacje źródeł podobnie jak ówczesne czasopisma, np. biuletyny roczne Muzeum Gdańskiego¹⁰⁰.

W latach 1929—1930 ukazało się dzieło W. Łęgi pt. *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, będące w historiografii Pomorza pierwszym polskim syntetycznym ujęciem wczesno-średniowiecznych dziejów¹⁰¹. Autor przedstawił w nim ówczesny stan badań nad kulturą Pomorza. Podważył szereg poglądów starszych badaczy, wykazał na przykład ciągłość osadnictwa i kontynuację kultury między okresem wpływów rzymskich a X w.¹⁰² Dał pełną inwentaryzację wszystkich znanych materiałów archeologicznych, poczynawszy od okresu wędrowek ludów. Usystematyzował je i wprowadził nowy podział chronologiczny, który stanowił punkt odniesienia w następnych latach studiów nad wczesnym średniowieczem.

Na terenie Pomorza W. Łęga wyodrębnił 14 grup kulturowych, przy czym na Pomorzu Wschodnim widział jedną grupę — kaszubsko-gdańską, czyli wschodniopomorską, w której wydzielił trzy mniejsze grupy: sławieńską, kaszubską i gdańską¹⁰³. Dla nas interesujące są dwie ostatnie. Grupa kaszubska, charakteryzująca się cmentarzyskami kurhanowymi, miała obejmować powiat kartuski, wejherowski, pucki, kościerski, starogardzki, lęborski, słupski i miastkowski, grupa gdańska zaś — wybrzeże w okolicy Gdańska i obszar od ujścia Wisły do Ciepłego włącznie. Za główną cechę tej ostatniej przyjął autor cmentarzyska płaskie z wyposażeniem grobowym zawierającym importy, z czego wnioskował o jej handlowym profilu gospodarczym.

W toku dalszych wywodów zidentyfikował hipotetycznie kulturową grupę kaszubsko-gdańską z etnosem kaszubskim, opierając się na granicy

⁹⁷ A. Lissauer, *Die prähistorische Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*, Leipzig 1887.

⁹⁸ R. Behla, *Die Vorgeschichtlichen Rundwälle im östlichen Deutschland*, Berlin 1888.

⁹⁹ W. La Baume, *Die Besiedlung des Weichsel—Nogat—Deltas in vor und frühgeschichtlicher Zeit*, [w:] H. Bertram, W. La Baume und D. Kloeppel, *Das Weichsel—Nogat—Delta*, Danzig 1924.

¹⁰⁰ „Bericht über die Verwaltung der naturhistorischen, archeologischen und ethnologischen Sammlungen des Westpreussischen Provinzial—Museums”, Danzig 1884—1893; „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreussischen Provinzial—Museums”, Danzig 1894—1915; „Blätter für deutsche Vorgeschichte”, Danzig—Leipzig 1924—1938; „Gothiskanöza, Blätter für Danziger Vorgeschichte”, Leipzig 1939—1942.

¹⁰¹ Por. przyp. 28.

¹⁰² W. Łęga, *Kultura Pomorza...*, s. 13—30.

¹⁰³ *Tamże*, s. 50—56.

Kaszub wytyczonej przez L. Nietschego¹⁰⁴. Wyróżnione przez siebie grupy połączył w szczepy etniczne: zachodniopomorski i wschodniopomorski; ten ostatni składał się z grupy kaszubskiej, gdańskiej, szczecińskiej i człuchowsko-chojnickiej. W rezultacie retrospektywnej analizy osadnictwa pomorskiego aż do epoki brązu włącznie doszedł do konkluzji, że na Pomorzu istniały dwa lub nawet trzy plemiona. Część tych poglądów utrzymuje się nadal w literaturze przedmiotu, a część czeka jeszcze na weryfikację.

Słabą stroną tej pracy jest w części materiałowej niedokładna lokalizacja stanowisk, szczególnie grodzisk, wynikająca z tego, iż niejednokrotnie autor opierał się na danych uzyskiwanych drogą pośrednią. Poza tym w niektórych wypadkach chronologia obiektów w wyniku badań weryfikacyjnych uległa zmianie.

Z badań archeologicznych nad wczesnym średniowieczem, prowadzonych do 1945 r., zachowały się bardzo nieliczne materiały. Pozostały jedynie skąpe niejednokrotnie wzmianki w literaturze, zatem wczesnośredniowieczną kulturę Pomorza trzeba odkrywać ponownie.

W 1948 r. rozpoczęto na dużą skalę systematyczne badania wykopaliskowe na terenie Gdańska, prowadzone przez Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego, a od 1954 r. przez Instytut Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk. Wyniki prac publikowane są w wydawnictwie pt. *Gdańsk wczesnośredniowieczny* pod redakcją J. Kamińskiej¹⁰⁵ oraz w szeregu rozpraw wydawanych w czasopismach naukowych¹⁰⁶.

Badania archeologiczne na omawianym terenie prowadzi Wojewódzki Konserwator Zabytków i Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, które rozwinęło się z powstałego w 1953 r. działu Muzeum Pomorskiego. Profil obydwu instytucji determinował zakres i charakter badań. Główne wysiłki koncentrowano początkowo na odzyskaniu ocalałych po wojnie zbiorów oraz na badaniach ratowniczych i weryfikacyjnych stanowisk z wszystkich epok. W zakresie badań nad wczesnym średniowieczem generalnym założeniem było poznanie osadnictwa i kultury materialnej na zapleczu Gdańska. Jednakże przede wszystkim należało przeprowadzić prace na niszczących grodziskach; w rezultacie wysiłki badawcze zostały rozproszone na teren całego województwa. Na zapleczu Gdańska zdołano

¹⁰⁴ L. Nietzsche, *Charakterystyka porównawcza dialektów zachodnio-pruskich*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, R. 13, s. 161—194.

¹⁰⁵ Gdańsk 1959—1968, t. 1—7; J. Kamińska dokonała podsumowania wyników badań do 1958 r. i przedstawiła dalsze założenia badawcze: *Wstęp* [do:] *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. 1.

¹⁰⁶ E. Kuszevska, J. Kuszevski, S. Mielczarski, *Bibliografia prac archeologicznych...*

przekopać systematycznie załedwie grodzisko w Sopocie¹⁰⁷, sondażowo — w Otominie¹⁰⁸ i Pręgowie¹⁰⁹, w pow. gdańskim, oraz ratowniczo — w Gorzędzieju, w pow. tczewskim¹¹⁰. Oprócz tego zbadano systematycznie jeden gród nadwiślański na peryferiach Pomorza Gdańskiego, tj. w Topolnie, w pow. świeckim¹¹¹.

W 1970 r. Muzeum Archeologiczne w Gdańsku rozpoczęło inwentaryzację grodzisk metodą wykopaliskową. Akcja ta ma szczególne znaczenie dla studiów nad rozwojem osadnictwa. Dotychczasowe mapy zasiedlania na Pomorzu Gdańskim wykazują, że osadnictwo najintensywniej plasowało się wzdłuż czterech ważniejszych rzek: Wisły, Wierzycy, Raduni i Redy, oraz wokół większych jezior, szczególnie Raduńskich¹¹². Zatem przy ustalaniu planu badań wykopaliskowych w ramach inwentaryzacji grodzisk nie sugerowano się starszymi podziałami administracyjnymi typu kasztelanii, ani też współczesnymi granicami powiatów, ulegają one bowiem często zmianom, wzięto natomiast pod uwagę czytelne na mapach skupiska osadnicze, przede wszystkim wzdłuż Wierzycy i Wisły¹¹³.

Równolegle do tych prac penetracji powierzchniowej terenu dokonuje Koło Naukowe Historyków Uniwersytetu Gdańskiego pod kierunkiem doc. S. Mielczarskiego w związku z badaniami kompleksowymi nad rekonstrukcją organizacji grodowej.

Rezultaty badań archeologicznych prowadzonych w latach 1948—1973 w ramach inwentaryzacji i ochrony zabytków oraz weryfikacji stanowisk odkrytych do 1945 r. przedstawiono zbiorczo na 6 zestawieniach (tab. 1—6). W poszczególnych tabelach nawiązywano do katalogu zabytków W. Łęgi, sporządzonego w latach 1929—1930, a więc niepełnego, ale zawierającego szereg danych, między innymi odnośnie do konfiguracji i rozmiarów grodów, oraz informacje o badaniach i wykaz literatury¹¹⁴. Ogółem z 40 grodów skatalogowanych przez W. Łęgę 27 zwe-

¹⁰⁷ Archiwum Muzeum Archeologicznego w Gdańsku,teczka „Sopot”.

¹⁰⁸ Z. Hołowińska, *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Otominie pow. Pruszcz Gdański*, „Pomerania Antiqua”, t. 1, 1965, s. 289—308.

¹⁰⁹ Archiwum Muzeum Archeologicznego w Gdańsku,teczka „Pręgowo”.

¹¹⁰ E. Kuszewska, *Gorzędziej w świetle prac archeologicznych*, [w:] *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. 4, 1960, s. 145—200.

¹¹¹ E. Kuszewska, *Wyniki badań na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Topolnie, pow. Świecie n/Wisłą*, „Pomerania Antiqua”, t. 1, 1965, s. 227—288; E. Choińska, *Końcowe wyniki badań prowadzonych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Topolnie, pow. Świecie n/Wisłą*, „Pomerania Antiqua”, t. 4, 1971, s. 383—444.

¹¹² W. Łęga, *Kultura Pomorza...*, mapy I—III; J. Kamińska, *Gdańsk wczesnośredniowieczny...*, ryc. 8.

¹¹³ Badania nad osadnictwem w dorzeczu Wierzycy prowadzi A. Wapińska.

¹¹⁴ W. Łęga, *Kultura Pomorza...*, s. 356—364.

Badania grodzisk

Lp.	Miejscowość	Powiat	Chronologia	Badania do 1945 r									Badania w l. 1945—1973							Uwagi		
				Grody odkryte do 1945 r.		Grody odkryte w l. 1945—1973		Nr lub str. katalogu W. Łęgi					Wyko- palis- kowe								Doku- men- tacja	
5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21						
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	
1	Borcz	K	No	1	—	—	361	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	wg W. Łęgi Szpegawsk wg W. Łęgi Gniew—Dybowo wg W. Łęgi Ciepłe III wg W. Łęgi Ciepłe II wg W. Łęgi Ciepłe I	
2	Borzestowo	K	No	1	—	—	355	1	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—		
3	Chmielno	K	X—XIII	1	—	—	356	1	—	—	—	P,W	1	1	—	1	—	1	1	—		
4	Ciecholewy	T	X—XIII	1	—	—	326	1	—	—	—	W	1	—	—	—	—	—	—	—		
5	Ciepłe I	T	XIV	1	—	—	331	1	—	—	—	—	1	—	1	—	1	1	1	1		
6	Ciepłe II	T	XI	1	—	—	330	1	—	—	—	W	1	—	1	—	1	1	1	1		
7	Ciepłe III	T	XI	1	—	—	330	1	1	—	—	W	1	—	1	—	1	1	1	—		
8	Ciepłe IV	T	XI	1	—	—	330	1	—	—	—	W	1	—	1	—	1	1	1	1		
9	Czapielski Młyn	K	VIII—X	1	—	—	360	1	—	—	—	W	1	—	—	—	—	—	—	—		
10	Elganowo	G	Nu	1	—	—	365	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	weryfikacja wykazała, że podano dwukrotnie to samo grodzisko	
11	Garc Wielki	T	Nu	1	—	—	328	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
12	Garc Mały	T	X—XI	1	—	—	333	1	—	—	—	W	1	—	—	—	—	—	—	—		
13	Garcz	K	IX—XI	1	—	—	357	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
14	Gdańsk I	G	X—XIII	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	1	—	1	1	1	Góra Gradowa
15	Gdańsk II	G	No	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	wg W. Łęgi Gniew II
16	Gniew I	T	Nu	1	—	—	331	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	
17	Gniew II	T	No	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	
18	Gołubie	K	IX—XIII	1	—	—	361	1	—	—	—	W	1	—	—	—	—	—	—	—	
19	Goręczyn	K	Nu	1	—	—	362	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
20	Gorzędziej	T	XII—XIII	1	—	—	334	1	—	—	—	W	1	1	—	—	—	—	1	1	
21	Kamienica Szlachecka	K	IX—X	1	—	—	354	1	—	—	—	W	1	—	—	—	—	—	—	—	
22	Kartuzy	K	No	1	—	—	358	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	
23	Kiełpino	K	Nu	1	—	—	359	1	—	—	—	W	—	—	—	—	—	—	—	—	
24	Kłodawa	G	Nu	1	—	—	364	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
25	Lignowy	T	X	—	—	—	329	1	—	—	—	W	1	—	—	—	—	—	—	—	
26	Lubiszewo I	T	IX—X	1	—	—	335	1	1	—	—	—	1	—	1	—	—	1	1	—	
27	Lubiszewo II	T	XIII	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	
28	Miłobądz	T	No	1	—	—	358	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	
29	Młynek	K	IX—X	1	—	—	362	1	—	—	—	W	1	—	—	—	—	—	—	—	wg W. Łęgi Przodkowo
30	Opalenie	T	No	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	
31	Orunia	G	No	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	
32	Otomin	G	IX—X	1	—	—	376	1	—	—	—	—	1	—	1	—	—	1	1	1	
33	Podjazy	K	X—XIII	1	—	—	353	1	—	—	—	W	1	—	—	—	—	—	—	—	u W. Łęgi zła lokalizacja
34	Pręgowo	G	X—XII	1	—	—	377	1	—	—	—	W	1	—	1	—	—	1	—	—	wg W. Łęgi Prągowo
35	Pruszcz	G	IX—XII	—	—	1	—	—	—	—	—	W	1	—	—	—	—	—	—	—	
36	Pszczółki	G	Nu	1	—	—	364	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
37	Rybaki	K	Nu	1	—	—	361	1	—	—	—	W	—	—	—	—	—	—	—	—	wg W. Łęgi Fiszerowa Huta
38	Rychtowo	K	Nu	1	—	—	362	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
39	Siwiałka	T	X—XIII	1	—	—	338	1	—	—	—	W	1	—	—	—	—	—	—	—	w literaturze przedmiotu występuje też jako Godziszewo
40	Słońca	T	Nu	1	—	—	358	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
41	Sopot	S	VIII—X	1	—	—	375	1	—	—	—	W	1	—	—	1	—	1	1	1	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
42	Straszyn	G	XIII	1	—	—	364	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	przypuszczalnie ujęto po raz drugi to samo grodzisko co w Podjazach
43	Śliwiny	T	IX—XII	1	—	—	336	1	—	—	—	W	1	—	—	—	—	—	—	—	
44	Tczew	T	XII—XIII	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
45	Topolno	Ś	X—XI	1	—	—	353	1	—	—	—	—	1	—	1	—	1	1	1	1	
46	Tuchlin	K	X—XIII	1	—	—	362	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
47	Tuchomko	K	IX—X	1	—	—	363	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	
48	Waćmierz	T	IX—XII	1	—	—	337	1	—	—	—	W	1	—	—	1	—	—	—	—	
Ogółem:				40	1	7	—	32	7	1	—	1—20	35	3	9	3	6	11	11	8	

Wyjaśnienie skrótów:

G — powiat gdański
 K — powiat kartuski
 T — powiat tczewski
 Ś — powiat świecki
 P — plan grodziska
 W — wymiary grodziska

No — chronologia nie określona ze względu na brak materiału zażytkowego lub drobną, mało charakterystyczną ceramikę
 Nu — chronologia nie ustalona przez W. Łęgę

ryfikowano powierzchniowo, a prócz tego 12 z nich — metodą wykopaliskową. Zatem do odszukania pozostało jeszcze 13 obiektów. Odkryto również i zbadano główny gród gdański nie ujęty jeszcze w katalogu. Ponadto 7 stanowisk uznano hipotetycznie za grodziska, przy czym opierano się na danych źródłowych i wynikach rozpoznania terenowego. Spośród nadwiślańskich grodów zbadano 6, w tym 4 w Ciepłym¹¹⁵, 1 grodzisko w Gorzędzieju i 1 w Lubiszewie, w pow. tczewskim¹¹⁶, oraz 1 gród położony nad Jeziolem Białym w Chmielnie, w pow. kartuskim¹¹⁷. Wyniki prac wykopaliskowych na grodziskach omawianego terenu dostarczyły nieco danych odnośnie do konstrukcji wałów, rozplanowania przestrzennego wnętrza i charakteru zabudowy. Na dwóch grodach, mianowicie w Topolnie, w pow. świeckim, i w Sopocie, udało się przekopać wały. W obydwu przypadkach miały one ziemne jądro umacniane słupami przekładki z bierwion, łączonej warstwami piasku i oblepianej gliną. Rozplanowanie przestrzenne wnętrza grodu charakteryzuje się w obiektach starszych, pochodzących sprzed X w., lokowaniem domostw przy wale, co zaobserwowano na przykład w Otominie, Topolnie, Sopocie, natomiast w młodszych, z X—XII w. — na większej przestrzeni majdanu, co występuje na przykład na grodzisku III w Ciepłym. Domostwa w starszej i młodszej fazie miały formę półziemianek. Paleniska były otwarte i najczęściej zakładane na zewnątrz chat. Oprócz tego występowało szereg jam osadniczych przeznaczonych do celów gospodarczych lub na odpadki.

Wnioski te przy obecnym stanie badań należy traktować z pewną rezerwą. Dotychczasowe odkrycia stanowią jeszcze zbyt słabą bazę materiałową, by można było rozwiązać wszystkie zagadnienia z zakresu osadnictwa grodowego na Pomorzu Gdańskim.

W celu uchwycenia osadnictwa otwartego prowadzi się w miarę możliwości badania powierzchniowe, szczególnie na zapleczu grodów i wzdłuż cieków wodnych. Spośród 22 osad zinwentaryzowanych przez W. Łęgę¹¹⁸ zweryfikowano powierzchniowo 7. Odkryto natomiast 36 no-

¹¹⁵ A. Szymańska, *Uwagi wstępne do badań sondażowych przeprowadzonych na trzech grodziskach (I, II, IV) w Ciepłym, pow. Tczew, „Pomorania Antiqua”, t. 5, 1974; A. Wapińska, Badania sondażowe na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Ciepłym I, pow. Tczew, tamże; A. Szymańska, Wyniki badań sondażowych na grodzisku II w Ciepłym, pow. Tczew, tamże; A. Niwiński, Badania sondażowe na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Ciepłym IV, pow. Tczew, tamże.*

¹¹⁶ E. Kuszevska, *Gorzędziej...; Lubiszewo badane w latach 1971—1972 — Archiwum Muzeum Archeologicznego w Gdańsku, teczka „Lubiszewo”.*

¹¹⁷ *Badania w latach 1971—1973 — Archiwum Muzeum Archeologicznego w Gdańsku, teczka „Chmielno”.*

¹¹⁸ W. Łęga, *Kultura Pomorza...*, s. 567—569.

wych osad, z których 5 uznano za osady hipotetyczne. Na 6 osadach przeprowadzono ratownicze prace archeologiczne. Stan badań nad osadnictwem otwartym przedstawiono w tabeli 2. Najszerzej zakrojone badania ratownicze miały miejsce w Pruszczu Gdańskim, gdzie w wykopie o długości 30 m odkryto 10 jam osadniczych i palenisk, występujących w jednym nieregularnym rzędzie. Materiały te są jednak dość przypadkowe i niepełne ze względu na charakter prac.

Tabela 2

Badania osad otwartych

Lp.	Miejscowość	Powiat	Chronologia	Osady odkryte do 1945 r.			Badania do 1945 r.							Badania w l. 1945—1973				
				Pewne	Hipotetyczne	Osady odkryte w l. 1945—1973	Nr lub str. katalogu W. Łęgi	Powierzchniowe	Ratownicze	Przypadkowe odkrycia, dary	Systematyczne wykopaliskowe	Zachowane materiały	Badania				Dokumentacja	
													Powierzchniowe	Ratownicze	Systematyczne	Analizy specjalistyczne	Plan wysokościowy geodezyjny	Publikacje
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
1	Boroszewo	T	XIII—XIV	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
2	Buszkowy	G	X—XI	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
3	Chmie-lonko	K	X—XI	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
4	Cieplewo	G	XIII—XIV	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
5	Czaple	K	VIII—IX	1	—	—	144a	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
6	Czaple Stare	K	X—XIII	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
7	Elganowo	G	VIII—XII	1	—	—	169	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
8	Gdańsk	G	XIII	1	—	—	159	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
9	Gniew	T	VIII—IX	1	—	—	140	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
10	Gołębiewo	G	XIII	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
11	Gorzędziej	T	Nu	1	—	—	141	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
12	Gorzędziej	T	X—XIII	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
13	Juszkowo	G	VIII—X	1	—	—	165	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—
14	Juszkowo	G	XI—XII	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—
15	Kamienica Szlachecka	K	XIII	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
16	Kaplica	K	XV	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
17	Klonowo Dolne	G	XIII—XIV	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—

c.d. tab. 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	
18	Leżno	K	XIII—XIV	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	
19	Lubiewo	G	XIII—XIV	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
20	Lubiszewo	T	XII—XIII	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
21	Lubiszewo	T	XI—XIII	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
22	Łęgowo	G	VIII—XI	1	—	—	167	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
23	Mezowo	K	XI—XIII	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
24	Mierzyszyn	G	Nu	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	
25	Mirachowo	K	Nu	1	—	—	144	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	
26	Młynek	K	X—XIII	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
27	Oliwa	G	VIII—X	1	—	—	160	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
28	Oliwa	G	XII—XIII	1	—	—	—	—	—	1	1	—	1	—	—	—	—	—	
29	Orunia	G	X—XI	1	—	—	162	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	
30	Opalenie	T	XI—XIII	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
31	Otomino	G	X—XIII	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
32	Podjazy	K	X—XIII	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
33	Pruszcz	G	VIII—IX	1	—	—	166	1	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	
34	Pruszcz	G	X—XI	1	—	—	166	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
35	Pruszcz	G	X—XIII	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
36	Pruszcz	G	XI—XIII	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
37	Pruszcz	G	X—XI	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	1	1	—	
38	Pruszcz	G	XII—XIII	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
39	Przodkowo	K	XII	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
40	Radostowo	T	X—XIII	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	1	
41	Rotmanka	G	Nu	1	—	—	163	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	
42	Siwińska	T	X—XIII	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
43	Skowarcz	G	Nu	1	—	—	168	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
44	Sopot	G	X	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
45	Sopot	G	Nu	1	—	—	158	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
46	Straszyn	G	—XIII	1	—	—	164	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
47	Straszyn	G	XII—XIII	1	—	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
48	Straszyn	G	XII	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
49	Straszyn	G	X—XII	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	1	—	
50	Swarożyn	T	Nu	1	—	—	143	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	
51	Śliwiny	T	X—XII	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
52	Św.																		
	Wojciech	G	XII—XIII	1	—	—	159	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	
53	Św.																		
	Wojciech	G	XII—XIV	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	1	1	1	—	—	
54	Tczew	T	—XIII	1	—	—	142	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
55	Tuchom	K	IX—X	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
56	Zabornia	G	VIII—XI	1	—	—	161	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
57	Żukczyn	T	XIII—XIV	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
58	Żukowo	K	XIII—XV	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	
Ogółem				23	29	6			11	3	12	1	—	43	7	1	2	2	1

Wyjaśnienie skrótów:

G — powiat gdański

K — powiat kartuski

T — powiat tczewski

Nu — chronologia nie ustalona przez W. Łęgę

Tabela 3

Badania skarbów

Lp.	Miejscowość	Powiat	Chronologia	Skarby	Znaleziska odosobnione	Nr katalogu T. i R. Kiersnowskich**	Badania do 1945 r.			Badania i odkrycia w l. 1948—1973				
							Dokładna lokalizacja	Pełna inwentaryzacja	Zachowane materiały	Zweryfikowana lokalizacja	Hipotetyczna lokalizacja	Materiały zweryfikowane	Nowe odkrycia	
													Dokładna lokalizacja	Pełna inwentaryzacja
1	Bielawy	K	XI	1	—	8	—	1	—	—	1	1	—	1
2	Gdańsk I	G	X	1	—	30	1	—	—	1	—	1	—	1
3	Gdańsk II	G	XI*	—	1	31	1	1	—	1	—	1	—	1
4	Gdańsk III	G	XI	1	—	32	1	1	—	1	—	1	—	1
5	Gdańsk— —Ujeścisko	G	XI	1	—	35	—	1	—	—	1	1	—	1
6	Gdańsk—okolica	G	VIII*	—	1	36	—	1	—	—	—	1	—	1
7	Gdańsk—okolica	G	XI	1	—	37	—	1	—	—	—	1	—	1
8	Gdańsk—okolica	G	VIII—X*	1	—	38	—	1	—	—	—	1	—	1
9	Gdańsk—okolica	G	XI	1	—	39	—	1	—	—	—	1	—	1
10	Gdańsk—gród	G	XI	—	1	33	—	—	—	—	—	—	1	1
11	Juszkowo	G	XI*	—	1	60	—	1	—	—	—	1	—	1
12	Kartuzy	K	XI	1	—	69	—	1	—	—	—	1	—	1
13	Kolbudy	G	X	1	—	72	—	—	—	1	—	1	—	1
14	Mierzeszyn	G	X	1	—	99	—	—	—	—	1	1	—	1
15	Oliwa I	G	X	1	—	115	—	1	—	—	1	1	—	1
16	Oliwa II	G	X	1	—	116	—	—	—	—	1	1	—	1
17	Opalenie	T	X	1	—	177	—	—	—	—	1	1	—	1
18	Orunia	G	XI	1	—	34	1	1	—	1	—	1	—	1
19	Rybaki***	K	XI	1	—	141	—	—	—	—	1	1	—	1
20	Skowarcz	G	XI	1	—	150	—	1	—	—	1	1	—	1
21	Św. Wojciech	G	X*	—	1	176	—	1	—	—	—	1	—	1
22	Św. Wojciech	G	do XIII*	1	—	177	1	1	—	1	—	1	—	1
Ogółem:				17	9		5	15	—	6	9	22	1	1

Wyjaśnienie skrótów: K — powiat kartuski
G — powiat gdański

T — powiat tczewski

* Chronologia nie uściślona.

** T. i R. Kiersnowscy, *Wczesnośredniowieczne skarby z Pomorza*, t. 2, Warszawa—Wrocław 1959.

*** Według W. Łęgi — Fiszerowa Huta.

Przy rekonstrukcji rozwoju osadnictwa cenny materiał stanowią skarby. Do 1945 r. zarejestrowało w badanym rejonie 21 odkryć skarbów i luźnych znalezisk¹¹⁹. Wiele z nich nie posiada pełnej inwentaryzacji ani też dokładnej lokalizacji, co byłoby istotne w studiach osadniczych. Dotychczas nie powiększyła się liczba skarbów. Znalezione jedynie 5 pojedynczych monet w głównym grodzie gdańskim w czterech poziomach osadniczych (por. tab. 3). Weryfikacji wszystkich skarbów pomorskich dokonali T. i R. Kiersnowscy¹²⁰.

Stosunkowo najmniej zadowalający jest stan przebadania cmentarzysk (por. tab. 4). Spośród 23 poznanych stanowisk 16 skatalogował W. Łęga do 1929 r.¹²¹, 4 odkryto w następnych latach do 1945 r.¹²², a w latach 1948—1973 wyłoniono tylko 3, w tym 1 w wyniku analizy źródeł¹²³. Do 1945 r. systematycznie zbadano 7 cmentarzysk, w tym 4 kurhanowe: w Uniradzach, Dąbrowie i Gowidlinie, w pow. kartuskim, oraz w Marszewskiej Kolonii, w pow. gdańskim, a ponadto 3 płaskie: w Ciepłym, w pow. tczewskim, Bąkowie i Pruszczu Gdańskim, w pow. gdańskim. Pozostałe znane z odkryć przypadkowych, ustnych informacji lub też badań ratowniczych. W latach powojennych w wyniku penetracji powierzchniowej zweryfikowano lokalizację 6 cmentarzysk, w tym 4 płaskich, mianowicie w Ciepłym, w Chmielnie i w Pruszczu Gdańskim 2, oraz 2 kurhanowych — w Marszewskiej Kolonii i Uniradzach. Oprócz tego przeprowadzono ponownie prace wykopaliskowe w Uniradzach i Piekło Dolnym. Rezultaty jednak są znikome, natrafiono bowiem na kurhany puste¹²⁴.

W wyniku badań powierzchniowych odkryto 35 stanowisk, na których znaleziono jeden lub kilka ułamków naczyń lub inne pojedyncze zabytki (por. tab. 5). Nie zaliczono ich do osad, ale do znalezisk luźnych, które są świadectwem eksploatacji osadniczej danego terenu.

Z przedstawionych zestawień wynika, że na omawianym obszarze do 1945 r. zinwentaryzowano 108 stanowisk (por. tab. 6). W latach 1945—

¹¹⁹ Tamże, s. 585—588.

¹²⁰ T. i R. Kiersnowscy, *Wczesnośredniowieczne skarby z Pomorza*, t. 2: *Materiały*, Warszawa—Wrocław 1959.

¹²¹ W. Łęga, *Kultura Pomorza...*, s. 602—603, 612—615; J. Żak, *Czy grób uzbrojonego jeźdźcy z Ciepłego, pow. tczewski, jest grobem skandynawskim?*, „Archeologia Polski”, t. 1, 1957, s. 164—179.

¹²² „Gothiskandza”, 1940, z. 2, s. 56; J. Delekt, *Badania kurhanów na Kaszubach*, „Z otchłani wieków”, R. 13, 1938, z. 1—2, s. 18; W. La Baume, *Museumstätigkeit und Staatliche Denkmalpflege 1933 und 1934 im Gebiet der Freien Stadt Danzig*, „Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit”, s. 56—57.

¹²³ R. Kiersnowski, *Mogily i cmentarzyska*, „Materiały Zachodnio-Pomorskie”, t. 1, 1955, s. 137—139.

¹²⁴ Archiwum Muzeum Archeologicznego w Gdańsku,teczki „Piekło Dolne” 1 „Uniradze”.

Badania cmentarzysk

Tabela 4

Lp.	Miejscowość	Powiat	Chronologia	Cmentarzyska odkryte do 1945 r.				Badania do 1945 r.					Badania w l. 1945—1973				
				Cmentarzyska odkryte w l. 1945—1973		Kurhanowe	Płaskie	Nr lub str. katalogu W. Łęgi	Ratownicze wykopaliskowe	Przypadkowe odkrycia, informacje	Systematyczne wykopaliskowe	Zachowane materiały	Powierzchniowe	Ratownicze wykopaliskowe	Systematyczne wykopaliskowe	Plan cmentarzyska	Publikacje
1	Bąkowo	G	XI—XIII	1	—	—	1	81	—	—	1	—	—	—	—	—	—
2	Brzuśce	T	No	—	1*	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3	Chmielno	K	Nu	1	—	—	1	69	—	1	—	—	1	—	—	—	—
4	Cieple	T	XI	1	—	—	1	61	—	1	1	—	1	—	—	—	—
5	Dąbrowo	K	Nu	1	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
6	Domachowo	G	Nu	1	—	—	1	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—
7	Egiertowa																
	Huta	K	X—XI	1	—	1	—	66	1	—	—	—	—	—	—	—	—
8	Gowidlino	K	Nu	1	—	1	—	68	—	—	1	—	—	—	—	—	—
9	Leżno	K	X—XI	1	—	—	1	72	1	—	—	—	—	—	—	—	—
10	Marszewska																
	Kolonia	G	Nu	1	—	1	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—
11	Mierzeszyn	G	Nu	1	—	1	—	84	1	—	—	—	—	—	—	—	—
12	Pałubice	K	XI—XII	—	1	—	1	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—
13	Pawłowo	G	Nu	1	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
14	Pruszcz	G	VIII—XII	1	—	—	1	82	1	—	—	—	1	—	—	—	—
15	Pruszcz	G	VII—VIII	1	—	—	1	174	—	—	1	—	1	—	—	—	—
16	Rąty	K	Nu	1	—	1	—	67	1	—	—	—	—	—	—	—	—
17	Skowarcz	G	VII—VIII	1	—	—	1	174	—	1	—	—	—	—	—	—	—
18	Skrzeszewo	K	Nu	1	—	1	—	71	1	—	—	—	—	—	—	—	—
19	Śmętowo	K	Nu	1	—	1	—	70	1	—	—	—	—	—	—	—	—
20	Stężycza	K	Nu	1	—	1	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—
21	Uniradze	K	XI	1	—	1	—	64	—	—	1	1	1	—	1	1	—
22	Wyczechowo	K	Nu	1	—	1	—	423	—	1	—	—	—	—	—	—	—
23	Zaskoczyn	G	X—XII	1	—	1	—	83	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Ogółem				21	2	12	11	—	9	7	7	1	7	2	1	1	—

Wyjaśnienie skrótów: G — powiat gdański T — powiat tczewski
 K — powiat kartuski Nu — chronologia nie ustalona przez W. Łęgę
 No — chronologia nie określona z braku materiałów zabytkowych

* Wyłonił w wyniku analizy źródeł.

Tabela 5

Znaleziska luźne

Lp	Miejscowość	Powiat	Chronologia	Znaleziska odkryte do 1945 r.	Znaleziska odkryte w l. 1945—1973	Badania do 1945 r.				Badania w l. 1945—1973		
						Nr lub str. katalogu W. Łęgi	Przypadkowe odkrycia, dary	Badania wykopaliskowe	Zachowane materiały	Powierzchniowe	Przypadkowe odkrycia, dary	Publikacje
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	Bąkowo	G	XIII	—	1	—	—	—	—	1	—	—
2	Bielkówko	G	IX i XIII	—	1	—	—	—	—	1	—	—
3	Chmielno	K	IX—XIII	—	1	—	—	—	—	1	—	—
4	Cieple	T	X—XIII	—	1	—	—	—	—	1	—	—
5	Cieple	T	XII—XIII	—	1	—	—	—	—	1	—	—
6	Cieple	T	XIII	—	1	—	—	—	—	1	—	—
7	Czaple Nowe	K	VIII—IX	—	1	—	—	—	—	1	—	—
8	Czaple Stare	K	X—XII	—	1	—	—	—	—	1	—	—
9	Dębina	T	X	—	1	—	—	—	—	1	—	—
10	Dzierżążno	K	XIII	—	1	—	—	—	—	1	—	—
11	Garcz	K	X—XII	—	1	—	—	—	—	1	—	—
12	Górski Wschodnie	G	XIII	—	1	—	—	—	—	1	1	—
13	Jaźwiska	T	XIII—XIV	—	1	—	—	—	—	1	—	—
14	Klonowo Dolne	G	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—
15	Leżno	K	XIII	1	—	426	1	—	1	—	—	—
16	Lisia Jama	K	XII	—	1	—	—	—	—	1	1	—
17	Lubiszewo	T	XII—XIII	—	1	—	—	—	—	1	—	—
18	Młynek	K	No	—	1	—	—	—	—	1	—	—
19	Młynik	T	XII	—	1	—	—	—	—	1	—	—
20	Niesiołowice	K	XIII—XIV	—	1	—	—	—	—	1	—	—
21	Oliwa	G	XI	—	1	—	—	—	—	1	1	—
22	Opalenie	T	X—XIII	—	1	—	—	—	—	1	—	—
23	Opalenie	T	XIII—XIV	—	1	—	—	—	—	1	—	—
24	Opalenie	T	XII—XIII	—	1	—	—	—	—	1	—	—
25	Orunia I	G	XII	1	—	—	—	1	1	1	—	—
26	Orunia II	G	XII	1	—	—	—	1	1	1	—	—
27	Orunia III	G	XII	1	—	—	—	1	1	1	—	—
28	Pszczółki	G	No	—	1	—	—	—	—	1	—	—
29	Pruszcz	G	XII—XIII	—	1	—	—	—	—	1	—	—

c.d. tab. 5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
30	Przodkowo	K	XIII	—	1	—	—	—	—	1	—	—
31	Rokitki	T	IX—X	—	1	—	—	—	—	1	—	—
32	Rudno	T	X V	—	1	—	—	—	—	1	—	—
33	Rudno	T	XIII—XIV	—	1	—	—	—	—	1	—	—
34	Rudno	T	XIII	—	1	—	—	—	—	1	—	—
35	Rybaki*	K	Nu	1	—	427	1	—	—	—	—	—
36	Śliwiny	T	X	—	1	—	—	—	—	1	—	—
37	Św. Wojciech	G	X	—	1	—	—	—	—	1	—	—
38	Św. Wojciech	G	XIII	—	1	—	—	—	—	1	—	—
39	Tczew	T	XIII	—	1	—	—	—	—	1	—	—
40	Turze	G	IX—X	—	1	—	—	—	—	1	—	—
Ogółem				5	35		2	3	4	38	3	—

Wyjaśnienie skrótów: K — powiat kartuski

G — powiat gdański T — powiat tczewski

No — chronologia nie określona ze względu na drobną, mało charakterystyczną ceramikę

Nu — chronologia nie ustalona przez W. Łęgę

* Według W. Łęgi — Fiszserowa Huta.

Tabela 6

Stan badań stanowisk wczesnośredniowiecznych na zachodnim brzegu dolnej Wisły

Rodzaj stanowiska	Ogółem	Odkryte do 1945 r.				Odkryte w l. 1945—1973			Stanowiska hipotetyczne	Uwagi
		Ogółem	Zweryfikowane m. bad. pow. 1945—1973	Zbadane m. bad. wykop. 1945—1973	Do zweryfikowania	Ogółem	Stanowiska pewne			
							Zbadane m. bad. pow.	Zbadane m. bad. wykop. i pow.		
Grody	48	40	27	12	13	8	—	1	7	
Osady	58	22	7	—	15	36	25	6	5	
Skarby i znaleziska odosobnione	22	21	7	—	14	1	—	1	—	weryfi- kacja lo- kalizacji
Cmenta- rzyska	23	20	6	1	14	3	1	2	1	
Znaleziska luźne	40	5	2	—	2	35	35	—	—	w tym 3 dary
Ogółem	191	108	50	13	58	83	60	10	13	

Wyjaśnienie skrótów:

m. — metoda
bad. — badaniapow. — powierzchniowe
wykop. — wykopaliskowe

—1973 zweryfikowano metodą badań powierzchniowych łącznie 50 stanowisk, z tego 13 również metodą badań wykopaliskowych. Oprócz tego odkryto 83 nowe, w tym 13 hipotetycznych.

Część nowo uzyskanych materiałów została opublikowana w formie sprawozdań z badań, wydanych w serii pt. *Gdańsk wczesnośredniowieczny*¹²⁵ oraz w „Pomorania Antiqua”¹²⁶. Pozostałe są do wykorzystania w Archiwum Muzeum Archeologicznego w Gdańsku.

W wyniku dotychczasowych weryfikacji wyłoniono pewne nieścisłości w lokalizacji stanowisk na mapie grodzisk w Polsce¹²⁷.

Na bazie materiałów pochodzących z badań przedwojennych, poszerzonej częściowo o nowe odkrycia, powstały rozprawy natury ogólniejszej, dotyczące bezpośrednio lub pośrednio Pomorza Gdańskiego i omawianego obszaru.

W studiach nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym punktem wyjściowym winien być obraz osadnictwa starszego, przynajmniej z okresu wpływów rzymskich. Wprawdzie badania osad z tego czasu są dotychczas jeszcze nieliczne i wrywkowe, niemniej pewne obserwacje na ten temat poczyniła K. Przewoźna¹²⁸. Autorka zaobserwowała, że osady z tego czasu lokowano na niezbyt wysokich, piaszczystych wzniesieniach, bezpośrednio nad jeziorami lub na wyższych tarasach dolin większych rzek, oraz na wysokich brzegach lub wzniesieniach nad zabagnionymi dolinami małych rzek i strumieni. Zajmowały one powierzchnię około 2 do 3 ha oraz od 0,5 do 4 ha. W rozplanowaniu przestrzennym regułą jest tutaj terytorialny podział osady na część mieszkalną i produkcyjną. Niektóre osiedla kilkakrotnie były zabudowywane i periodycznie opuszczane, po czym ponownie zasiedlane, co autorka tłumaczy typem ówczesnej gospodarki rolnej. Okres użytkowania takich osiedli trwał najwyżej około 150 lat; w tym czasie trzy- lub czterokrotnie opuszczano je i powtórnie zabudowywano. Daje się wyróżnić zatem kilka faz osadniczych, jednak w nie określonych odstępach czasu. Jednocześnie istniały osiedla jednofazowe w obrębie intensywnie zasiedlonych skupisk osadniczych związanych z organizacją handlu dalekosiężnego.

Zagadnienie ciągłości kulturowej od okresu rzymskiego do wczesnego średniowiecza przedstawił K. Jażdżewski¹²⁹. Szczególnie cenne są jego

¹²⁵ Por. przyp. 110.

¹²⁶ Por. przyp. 108, 111, 115.

¹²⁷ Z. Wartołowska, W. Antoniewicz, *Mapa grodzisk w Polsce*, Warszawa 1964.

¹²⁸ K. Przewoźna, *Kształtowanie się skupisk osadniczych u ujścia Wisły w okresach późnolateńskim i wpływów rzymskich*, „Archeologia Polski”, t. 8, 1963, z. 2, s. 189—302; taż, *Osiedla z okresów późnolateńskiego i wpływów rzymskich na Pomorzu Wschodnim*, „Pomorania Antiqua”, t. 3, 1971, s. 163—278.

¹²⁹ K. Jażdżewski, *Pradzieje Pomorza Gdańskiego w I tysiącleciu naszej*

uwagi dotyczące okresu wędrówek ludów, ukazujące stosunki etniczne na Pomorzu Gdańskim w nowym świetle.

W literaturze dotyczącej średniowiecza na Pomorzu Gdańskim, wydanej po 1945 r., dominuje tematyka gdańska. Niektóre pozycje ukazują Gdańsk na tle jego zaplecza — szczególnie artykuł J. Kamińskiej, w którym autorka podejmuje próbę odtworzenia obrazu osadnictwa na zachód od dolnej Wisły w okresie poprzedzającym założenie Gdańska¹³⁰. Są to hipotezy oparte na materiale pochodzącym z przedwojennych badań i powojennych poszukiwań powierzchniowych. Stąd też chronologia niektórych stanowisk może ulec zmianie w wyniku postępującej weryfikacji metodą wykopaliskową. Autorka zwraca uwagę na nieliczne występowanie grodów w dolinie Wisły i nad brzegiem morskim, a skupienie ich nad Wierzycą, Radunią i Jeziołem Raduńskim. Wyciąga stąd wniosek, że gospodarczo były one powiązane ze śródlądziem na wyżynie, a nie z Wisłą i morzem. Podkreśla opóźnienie w rozwoju gospodarczym i społecznym Pomorza Gdańskiego w stosunku do Nadodrzańskiego. Na podstawie skupisk osadniczych w dorzeczu Raduni i Wierzycy wysuwa hipotezę o istnieniu dwóch plemion na tym terytorium — Radunian i Wierzyczan. Plemię Wierzyczan identyfikuje z ludem „Uerizane”, wzmiankowanym przez Geografa Bawarskiego¹³¹, a plemię Radunian uznaje za wiodące na badanym obszarze.

J. Kamińska dostrzega nową tendencję w rozwoju osadnictwa, przejawiającą się w nizinnym usytuowaniu grodu gdańskiego, przy ujściu Motławy do Wisły, podczas gdy grody starsze lokowano na wzniesieniach. Zdaniem autorki, fakt ten określa cel założenia Gdańska, a mianowicie kontrolę i eksploatację gospodarczą Wisły i morza. Wnioskuje stąd, że z tym momentem miał nastąpić zasadniczy zwrot w życiu gospodarczym Pomorza.

Ciekawą tezę odnośnie do pozycji Gdańska w gospodarce polskiej, a w tym pomorskiej, postawił także L. Leciejewicz¹³², utrzymując, że Gdańsk prosperował nie tylko jako wyjście Polski poprzez Wisłę na Bałtyk, ale także z racji zaawansowania gospodarczego swego zaplecza wiejskiego i wykształcenia się rynku lokalnego.

Badacz ten przedstawił również na szerszym tle porównawczym,

ery, [w:] *Województwo gdańskie w XX-leciu Polski Ludowej*, Gdańsk 1965, s. 294 i n.

¹³⁰ J. Kamińska, *Gdańsk wczesnośredniowieczny...*, s. 12—17.

¹³¹ Sugestie takiej lokalizacji Wierzyczan wysuwał także M. Rudnicki, *Spór o zapis Geografa Bawarskiego z IX wieku „Verizane”*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, 1956, nr 48, s. 19, oraz H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 3, s. 178.

¹³² L. Leciejewicz, *Kształtowanie się pierwszych miast nadbałtyckich*, „Slavia Antiqua”, t. 17, 1970, s. 93—123.

w kontekście przemian ekonomiczno-społecznych i wydarzeń politycznych, w ujęciu dialektycznym, poszczególne etapy eksploatacji we wczesnym średniowieczu, z uwzględnieniem ujścia Wisły¹³³. Istotne jest stwierdzenie, że wymiana bałtycka w IX w. sięgała na zaplecze lądowe. Jej natężenie obserwuje się w X—XI w., a zanik — w początkach XII w., w związku z kryzysem kruszcowym i upieniężnieniem rynków lokalnych, jak również na skutek szeregu wewnętrznych przemian gospodarczych, społecznych i osadniczych w całej Europie środkowej. Przy integralnym traktowaniu dziejów Pomorza należy podkreślić uwagę L. Leciejewicza o przynależności Wielkopolski do strefy bałtyckiej już w IX do X w., jak również o gospodarczym zaktywizowaniu Kujaw i Mazowsza z chwilą założenia Gdańska.

Wydano także szereg ujęć monograficznych na wybrane tematy z dziejów wczesnośredniowiecznej kultury Pomorza, traktujących również o obszarze objętym naszymi badaniami. Należą do nich dwie rozprawy J. Żaka na temat kontaktów handlowych ziem zachodniosłowiańskich ze Skandynawią¹³⁴, wnoszące wiele nowych ustaleń i podważające poglądy dawnych badaczy odnośnie do wikingów i penetracji ziem nad Wisłą.

Wiele ciekawych materiałów wnoszą również studia powstałe na marginesie opracowań wyników badań wykopaliskowych w Gdańsku. Z dziedziny gospodarki cenne spostrzeżenia przedstawiła J. Kamińska¹³⁵, która na podstawie analizy odkrytych w Gdańsku, wyłącznie w warstwach z XI w., ziarn zbóż chlebowych z przewagą żyta nad pszenicą i jęczmieńniem wnioskuje, że nastąpiło w tym czasie pogorszenie warunków klimatycznych na Pomorzu. Odnośnie do konsumpcji stwierdza, że zwiększona ilość ziarn wszystkich zbóż przypada na pierwszy okres stabilizacji gospodarczej, trwającej do połowy XI w. Następnie do połowy XIII w. obserwuje się spadek w spożyciu zbóż chlebowych. Utrzymało się jedynie proso, które mimo nieodpowiedniej dla niego jakości gleb i nie sprzyjającego klimatu było bardziej opłacalne, gdyż nie wchodziło w skład danin. Uprawie prosa sprzyjało powstawanie urodzajnych „nowin” w związku z trzebieżą lasów na potrzeby budowlane Gdańska.

Zagadnienia gospodarcze Gdańska i jego rozwoju przestrzennego

¹³³ L. Leciejewicz, *Gospodarcze i polityczne aspekty użytkowania morza do XIV wieku*, w druku; tenże, *Problemy morskie w badaniach nad polskim wczesnym średniowieczem*, „Pomorania Antiqua”, t. 4, 1971, s. 81—96.

¹³⁴ J. Żak, *Studia nad kontaktami handlowymi społeczeństw zachodnio-słowiańskich ze skandynawskimi od VI do VIII wieku naszej ery*, Warszawa—Kraków 1962; tenże, *Importy skandynawskie na ziemiach zachodnio-słowiańskich od IX do XI wieku*, Część kat. Poznań 1963, Część analityczna, Poznań 1967.

¹³⁵ J. Kamińska, *Z zagadnień gospodarczo-społecznych Gdańska w X—XIV wieku*, „Archeologia Polski”, t. 11, 1966.

zanalizował również A. Zbierski¹³⁶ w rozprawie poświęconej portowi gdańskiemu. Jednocześnie wniósł ciekawe dane odnośnie do rekonstrukcji sieci hydrograficznej u ujścia Wisły w okolicy Gdańska¹³⁷. Na temat komunikacji wodnej na Pomorzu Gdańskim we wczesnym średniowieczu szereg interesujących wniosków wysnuł P. Smolarek na marginesie studiów nad skutnictwem tego regionu¹³⁸.

W ramach współpracy z innymi dyscyplinami nauki powstały opracowania specjalistyczne materiału osteologicznego i botanicznego, pochodzącego z badanych obiektów. Kości zwierzęce opracowano z dziewięciu stanowisk: z osady w Św. Wojciechu¹³⁹ i Pruszczu Gdańskim¹⁴⁰, w pow. gdańskim, oraz z grodziska w Otominie, w pow. gdańskim¹⁴¹, w Lubiszewie¹⁴², w Ciepłym (stan. 1—4)¹⁴³, w Gorzędzieju, w pow. tczewskim¹⁴⁴, i w Chmielnie, w pow. kartuskim¹⁴⁵. Analizie poddano także materiały ichtiologiczne odkryte na czterech wymienionych wyżej stanowiskach, mianowicie w Gorzędzieju, Pruszczu Gdańskim, Lubiszewie i Ciepłym (grodzisko III)¹⁴⁶. Z materiałów botanicznych zanalizowano tylko próbki popepy z odciskami roślin z Gorzędzieja¹⁴⁷.

Wyniki przeprowadzonych analiz stanowią cenne dane do rozwiązania zagadnień gospodarczych.

POSTULATY BADAWCZE

W wyniku analizy stanu badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym na zachodnim brzegu dolnej Wisły nasuwa się kilka propozycji do planu badawczego w zakresie archeologii na najbliższe lata:

¹³⁶ Por. przyp. 20.

¹³⁷ A. Zbierski, *Port...*, s. 157—178.

¹³⁸ P. Smolarek, *Studia nad skutnictwem Pomorza Gdańskiego X—XIII wieku*, Gdańsk 1968.

¹³⁹ M. Kubasiewicz, *Szczątki zwierzęce ze stanowiska Gdańsk-Św. Wojciech*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 14, 1964, s. 151—160.

¹⁴⁰ Wyniki analiz M. Sobocińskiego w Archiwum Muzeum Archeologicznego w Gdańsku.

¹⁴¹ M. Kubasiewicz, *Szczątki zwierzęce z wczesnośredniowiecznego grodziska w Otominie, pow. Pruszcz Gdański*, „Pomerania Antiqua”, t. 1, 1965, s. 309—315.

¹⁴² Wyniki analiz M. Sobocińskiego w Archiwum Muzeum Archeologicznego w Gdańsku.

¹⁴³ Jw.

¹⁴⁴ M. Kubasiewicz, *Szczątki zwierzęce ze stanowiska 1 w Gorzędzieju*, „Materiały Zachodnio-Pomorskie”, t. 10, 1964, s. 325—342.

¹⁴⁵ Wyniki analiz M. Sobocińskiego w Archiwum Muzeum Archeologicznego w Gdańsku.

¹⁴⁶ Wyniki analiz J. Filuka w Archiwum Muzeum Archeologicznego w Gdańsku.

¹⁴⁷ M. Klichowska, *Wyniki badań botanicznych nad materiałem ze st. 1*

1. Badanie metodą wykopaliskową osad z okresu wpływów rzymskich na zachodnim brzegu dolnej Wisły, co pozwoli na wyraźniejsze uchwycenie przemian, zarówno osadniczych jak i kulturowych.

2. Ponowienie systematycznych badań powierzchniowych w pasie nadwiślańskim, zarówno w dolinie Wisły jak i na krawędzi wysokiej terasy, poczynając od Tczewa po Opalenie, a następnie na obydwu brzegach rzek Kłodawa i Radunia oraz Jeziora Raduńskiego.

3. Podjęcie na szerszą skalę badań nad osadami otwartymi. W programie badań należałoby uwzględnić analizę granic wsi, układów pól na planach katastralnych oraz zachowane nazwy pól. Wskazana wydaje się również penetracja powierzchniowa na terenach wsi, które były siedzibami najstarszych parafii. Na lepiej zachowanych osadach otwartych winno się przeprowadzić szerokopłaszczyznowe prace wykopaliskowe, dążąc do odczytania ich rozplanowania przestrzennego. Oprócz tego należałoby dokonać sondaży na osadach skupiających się w pobliżu grodu gdańskiego, co pozwoli na uchwycenie właściwych proporcji w zakresie stosunków społeczno-ekonomicznych między grodem a jego zapleczem osadniczym.

4. Kontynuacja zdjęć lotniczych grodzisk z uwzględnieniem przyległego terenu, o ile to możliwe, w promieniu 1—3 km. Fotografowanie grodzisk wraz z najbliższym otoczeniem przyczyniłoby się do skorygowania hipotetycznych lub wyłonienia nowych powiązań komunikacyjnych w sieci osadniczej.

5. Systematyczne badania wykopaliskowe na grodzisku III w Ciepłym, w pow. tczewskim. W wyniku sondaży przeprowadzonych w ramach inwentaryzacji grodzisk spośród czterech grodzisk znanych w Ciepłym wykazuje ono najdłużej trwające, kilkufazowe osadnictwo. Oprócz tego nawiązuje pod względem chronologicznym do położonego w pobliżu cmentarzyska szkieletowego, na którym odkryto bogato wyposażane groby.

6. Badanie cmentarzysk wczesnośredniowiecznych, przede wszystkim w Pruszczu Gdańskim, jak również w Ciepłym, ze względu na uchwycone powiązania z osadnictwem. Jednocześnie pracami należałoby objąć cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich znajdujące się w Ciepłym w odległości około 1 km od grodu. W rezultacie proponowanych badań kompleksowych można by uzyskać cenne materiały odnośnie do zagadnień osadniczych, społeczno-ekonomicznych i przypuszczalnie etnicznych.

7. Badania wykopaliskowe w Gdańsku-Oruni, w rejonie starego koryta Raduni, mające na celu wydobywanie czwartej spośród odkrytych łodzi w latach 1933—1934. Wskazane byłyby też sondaże w pobliżu miejsca

znalezienia łodzi — pod kątem odszukania przystani portowej, której można się tu spodziewać. Słuszne byłoby może również dokonanie sondaży na przeciwnym wzgórzu, na którym ze względu na położenie i konfigurację mógł być zlokalizowany domniemany gród. Do wysunięcia hipotezy o grodzie w Oruni skłania nas skupienie tu skarbów i wraków łodzi, w tym dwóch osobowo-bojowych i jednej towarowej. Odkrycia te sugerują, że istniał tu ważny punkt osadniczy i strategiczny, a prawdopodobnie i portowy, wiążący śródlądowe drogi wodne z morską szlakiem komunikacyjnym.

3. W zakresie badań interdyscyplinarnych — współpraca z Instytutem Geografii Uniwersytetu Gdańskiego, zmierzająca do rekonstrukcji doliny Wisły, z profilem poprzecznym na wysokości Piekła, Tczewa, a szczególnie Ciepłego, gdzie na cyplach wysokiej terasy wiślanej są usytuowane trzy grody z XI w. związane przypuszczalnie z przeprawą. Rezultaty badań mogłyby rzucić nowe światło na prawidłowości rządzące rozwojem osadnictwa w tym rejonie. Oprócz tego celowa wydaje się rekonstrukcja warunków fizjograficznych i hydrograficznych w Lubiszewie, w pow. tczewskim, gdzie nad Motławą, blisko Jeziora Rokickiego, jest położone grodzisko z IX—X w. Z kolei w XIII w. znajdowała się tu stolica księstwa lubiszewskiego z siedzibą Sambora II. Sądząc z mapy osadniczej, Motława wraz z Jeziorem Rokickim i Zduńskim ze względu na bezpośrednie połączenie z Wisłą mogła stanowić we wczesnym średniowieczu ważną arterię komunikacyjną dla sieci osadniczej rozwijającej się na zapleczu Gdańska.

9. Zacieśnienie współpracy z badaczami w dziedzinie toponomastyki zmierzającej do właściwej i pełnej interpretacji nazw terenowych, co umożliwiłoby uchwycenie wszystkich zachowanych elementów osadnictwa wczesnośredniowiecznego na badanych terenach.

10. Wystąpienie władz konserwatorskich o wyjęcie grodów spod uprawy i zamianę na pastwiska.

W konkluzji nasuwa się zasadniczy postulat — sprecyzowanie generalnego, wspólnego planu badawczego dla różnych dyscyplin zainteresowanych historią osadnictwa na Pomorzu.

ELŻBIETA CHOIŃSKA

THE SITUATION IN AND NEED FOR RESEARCH ON EARLY MEDIAEVAL SETTLEMENT ON THE WEST BANK OF THE LOWER VISTULA

Summary

The subject under consideration is the situation in research on settlements from the VIIth to the XIIIth centuries, in the area situated on the west bank of the Lower Vistula starting from the main watershed on a level with Sopot between the Baltic rivers and the Vistula, to Opalenia in the south and the Radunia Lake system in the west.

By settlement is understood all signs and traces of adaptation or exploitation by man, of the geographical environment of a given territory. These are examined in the context of social, political and geographical relations in a given period, taking into account the stage of development of culture, production forces and objective changes in the geographical environment.

There is a lack of more up-to-date papers on the subject of settlement in the historiography of Eastern Pomerania. Many researchers such as J. Natanson-Leski, W. Łęga, J. Kamińska, K. Ślaski and H. Łowmiański, engaged in the history of early Mediaeval Pomerania approached the subject in general. K. Ślaski made a more detailed study of the process of the development of settlements and found that the territorial division of Pomerania under the castellanian administration in the XII th and XIIIth centuries was based on specific territorial economic bases and referred to divisions which originated in trigel days. W. Łęga worked out the economic and social-political relations existing in Gdańsk Pomerania in the XIIth and XIIIth centuries, paying considerable attention to settlement, both open and defensive in character. He attributes the main initiative in the developing and directing of settlement to the Pomeranian princes, who entrusted the realizing of the colonization plans to the knights and clergy. „Osieka” as well as open settlements were the subject of studies by M. Kielczewska-Zaleska, who is of the opinion that the economic and political situation of a society plays a decisive role in the shaping of settlement forms. She also suggests that settlements should be considered together with the cultivated terrain and considers that the spatial planning of the Pomeranian village was of a small lot character, simultaneously precluding the existence of enclosures. By „osieka”, M. Kielczewska-Zaleska understands a small fortified estate similar to the large fortified stronghold.

There are several papers devoted to Pomeranian towns. E. Rozenkranz has submitted the most recent opinion on urban development in Gdańsk Pomerania, giving a list of Slavonic towns such as Gdańsk, Tczew, Gorzędzie and Gniew.

Many researchers and especially H. Ziółkowska, K. Ślaski and J. Żak, are engaged in studies of early Mediaeval trade in Pomerania. In consequence, the main Pomeranian internal and long-range external communication routes were established.

The most recent synthetic view of the history of Pomerania can be found in the collective work edited by G. Labuda, entitled *Historia Pomorza (The History of Pomerania)*, which also contains a list of written sources and literature.

99% of archeological collections and documents collected during many years research, from the XVIIth century to 1944, were lost in the last year of the Second World War. In this situation papers by older researchers, mainly G. Ossowski,

A. Lissauer, R. Behl, and W. La Baume are of particular importance for the publication of sources. A monograph by W. Łęga, on Pomeranian culture in the early Middle Ages which contains a full specification of materials up to 1930, is a key work in which the author devoted a substantial amount of space to settlement and ethnic problems.

Archeological research was taken up once more after the war, in 1948, when extensive work was commenced in Gdańsk. The oldest history of Gdańsk from the middle of the Xth century to the beginning of the XIVth, its spatial expansion and the role it played in Eastern Pomerania, were learnt as the result of many years complex research. The joining up of Eastern Pomerania with the Polish state which was consolidating in 967—980, the establishing of a fortified metropolis in the princedom resulted in several transformations in the settlement expansion process in the area. This subject was not taken up for a long time due to lack of material. Some data is now available after verifying the sites catalogued by W. Łęga and cataloguing the settlement ruins by sounding method. By 1973 a total of 193 sites had been recorded, this including 48 fortified strongholds, 58 settlements, 24 treasures and individual findings of coins, 23 cemeteries and 40 sites with loose findings (see specification No. 6). During the years 1948—1973 superficial studies were made of 33 fortified strongholds, 37 settlements and 38 sites with loose findings, as well as 13 fortified strongholds, 6 settlements and 2 cemeteries by either salvage, sounding and systematic excavation research. As the verifying and cataloguing is still incomplete, all the material required for detailed studies of the settlement development process is not yet available.

Osteological and botanical material, as well as geological and other samples, are being analyzed.

The reconstruction of the landscape has been made possible in part, by the works of S. Pawłowski, S. Pietkiewicz, R. Galon in the field of geomorphology; H. Bertram, B. Augustowski on hydrography, W. Semkowicz and R. Galon on the subject of the climate; O. Schlüter and K. Ślaski on afforestation, also M. Dobrowolska, M. Strzemiński and B. Augustowski on the geographical environment in general and XVIth-XVIIIth century maps which have been preserved.

Results of toponymical research by F. Lorentz, T. Lehr-Splawiński, M. Rudnicki, S. Kozierowski, Z. Sułowski and E. Kamińska-Rzetelska afford supplementary material in settlement studies.

To sum up, the reconstruction of the settlement expansion process still requires further research.

The essential need is for extensive excavation work on settlements from the period of Roman influence and the early Middle Ages. The open settlement research programme should foresee widespread surface penetration, especially along watercourses and an analysis of the field plot system. Excavation work is also indicated at Gdańsk-Orunia where the existence of a port landing-stage connecting inland waterways with the sea lanes can be expected where the wrecks of three boats have been discovered.

To obtain the full network of settlements, both surface and sounding verification of fortified strongholds must be completed. Excavations on the sites of early Mediaeval cemeteries will give some idea as to the social-economic relations. Discoveries on sites where settlement was continuous as from the neolithic age, especially in Pruszcz Gdański and Ciepłe, Tczew district, will help clear up these problems.

As regards interdisciplinary research, reconstruction of the settlement network and full interpretation of names would be indicated.